

Міністерство освіти і науки України

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Педагогічний факультет

Кафедра початкової освіти та освітніх технологій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ОР «Магістр»

на тему:

«ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗАСОБАМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НУШ»

Виконала: студентка 2 курсу
спеціальності

013 «Початкова освіта» (ОР – магістр)

Григорак Маріанна Василівна

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, доцент

Качак Тетяна Богданівна

Рецензент: кандидат педагогічних наук,

доцент **Круль Лариса Миколаївна**

м. Івано-Франківськ, 2025

АНОТАЦІЯ

Григорак Маріанна Василівна. Виховання толерантності засобами дитячої літератури в інклюзивному середовищі НУШ. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього рівня «Магістр» зі спеціальності 013 «Початкова освіта». Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2025.

Актуальність дослідження зумовлена суспільною потребою у вихованні толерантної особистості, особливостями інклюзивного навчання та важливістю формування моральних цінностей в учнів початкових класів. Інклюзивне середовище Нової української школи вимагає створення педагогічних умов, які сприяють прийняттю різноманітності, взаємоповазі та емпатії. Ефективним засобом виховання цих якостей виступає дитяча література, що має потужний виховний, емоційно-ціннісний і пізнавальний потенціал.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність використання дитячої літератури як засобу виховання толерантності в учнів початкової школи в інклюзивному освітньому середовищі.

У **першому розділі** роботи розкрито сутність і структуру поняття «толерантність», визначено його роль у становленні особистості дитини; охарактеризовано інклюзивне освітнє середовище Нової української школи; проаналізовано психолого-педагогічні засади використання дитячої літератури у формуванні толерантних взаємин між дітьми.

У **другому розділі** подано опис практичних аспектів реалізації виховання толерантності засобами дитячої літератури, наведено результати діагностики рівня толерантності учнів, представлено авторську систему педагогічних заходів, спрямованих на розвиток емпатії, взаємоповаги та співпереживання, а також розроблено рекомендації для педагогів щодо інтеграції художніх текстів у навчально-виховний процес інклюзивних класів.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (96 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 102 сторінки.

Ключові слова: толерантність, інклюзивне середовище, дитяча література, Нова українська школа, початкова освіта, виховання, емпатія, педагогічні умови.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	
1.1. Поняття толерантності: сутність, структура, значення у формуванні особистості.....	10
1.2. Інклюзивне освітнє середовище НУШ: принципи, особливості, виклики...	21
1.3. Роль дитячої літератури у вихованні толерантності: психолого-педагогічний аспект.....	29
1.4. Методичні підходи до використання літературних творів у формуванні толерантності.....	33
Висновки до 1 розділу.....	38
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗАСОБАМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ	
2.1. Виявлення рівня толерантності учнів початкової школи в інклюзивному середовищі НУШ.....	40
2.2. Результати експериментального дослідження впливу дитячої літератури на виховання толерантності	54
2.3. Рекомендації для педагогів щодо впровадження дитячої літератури в інклюзивне навчання.....	70
Висновки до 2 розділу.....	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні зміни в українській освіті, зокрема впровадження концепції Нової української школи (НУШ), орієнтують педагогічний процес на формування особистості, здатної до життя у демократичному суспільстві, з високим рівнем громадянської свідомості, поваги до прав людини та готовності до міжкультурного діалогу. Однією з ключових компетентностей, визначених НУШ, є соціальна та громадянська компетентність, важливою складовою якої є толерантність.

Питання виховання толерантності стає особливо актуальним в умовах розвитку інклюзивного середовища, де діти з різними освітніми потребами навчаються разом. Інклюзивне навчання сприяє природному формуванню взаємоповаги, прийняття різноманітності та співпраці, але вимагає цілеспрямованої роботи педагогів над формуванням відповідних якостей у молодших школярів.

Одним із ефективних засобів виховання толерантності у дітей є дитяча література. Її твори містять приклади поведінки, розкривають моральні цінності, формують емоційну чуйність, допомагають краще зрозуміти себе й інших. Літературні образи, ситуації, конфлікти та їх розв'язання стають важливими моделями для наслідування та аналізу.

Розвиток інклюзивної освіти в Україні ще більше підсилює потребу у вихованні толерантного ставлення з раннього віку. У початковій школі, де формуються основи характеру та соціальної поведінки дитини, важливо закласти розуміння рівності, співчуття й поваги до індивідуальних особливостей кожної людини.

Дитяча література виступає потужним засобом впливу на світогляд молодших школярів. Через образи літературних героїв, художні ситуації, моральні конфлікти діти здобувають життєві уроки, вчаться розуміти емоції інших, аналізувати вчинки та співпереживати. Використання творів дитячої

літератури у виховній роботі дозволяє органічно і ненав'язливо формувати в учнів навички толерантної поведінки.

Однак питання цілеспрямованого використання дитячої літератури для розвитку толерантності в умовах інклюзивного середовища залишається недостатньо опрацьованим у сучасній педагогічній практиці. Це зумовлює необхідність наукового обґрунтування, систематизації та розробки ефективних методичних підходів, що забезпечать якісний розвиток толерантності у молодших школярів засобами літературного мистецтва.

Таким чином, актуальність обраної теми обумовлюється суспільною потребою у вихованні толерантної особистості, особливостями інклюзивного навчання та важливістю інтеграції дитячої літератури у процес формування моральних цінностей в учнів початкових класів.

Нормативно-правову базу дослідження виховання толерантності засобами дитячої літератури в інклюзивному середовищі становлять основні законодавчі та програмні документи України. До них належать Конституція України, яка закріплює принципи рівності й недискримінації, Закон України «Про освіту», де визначено необхідність формування у здобувачів освіти поваги до прав і свобод інших людей, та Закон України «Про загальну середню освіту», який особливу увагу приділяє вихованню громадянських чеснот, емпатії та відкритості. Значне місце посідає Концепція Нової української школи, у якій наголошується на розвитку ключових компетентностей, зокрема соціальної і громадянської, що безпосередньо пов'язані з вихованням толерантності. Також важливими орієнтирами є Державний стандарт початкової освіти, що передбачає формування в учнів початкових класів умінь співпрацювати, поважати інших та цінувати різноманіття, а також документи, що регулюють інклюзивну освіту в Україні [17].

Стан дослідження проблеми у вітчизняній педагогіці засвідчує, що вихованню толерантності серед дітей приділяли увагу багато українських учених. Теоретичні підходи до формування моральних цінностей у молодших школярів розробляли такі педагоги, як І. Д. Бех [4; 5], який акцентував увагу на

розвитку особистісних якостей через гуманістичне виховання та формування духовних цінностей особистості. Значний внесок у розробку питань морально-етичного виховання зробили також С. І. Мірошник [49] та Л. М. Пироженко [59], які підкреслюють, що виховання моральності та гуманності в дітей молодшого шкільного віку неможливе без залучення художнього слова, яке сприяє розвитку емпатії й здатності до моральної оцінки вчинків.

Проблеми інклюзивної освіти та особливості виховання дітей з різними освітніми потребами розглядали у своїх працях Л. Ніця [53] і К. Левченко [37], які наголошують на важливості створення безпечного, дружнього до дитини освітнього середовища, що забезпечує прийняття кожного учня незалежно від його індивідуальних особливостей. Цю позицію поділяють також Н. М. Софій та О. В. Овчарук [56], які вказують на необхідність інтеграції дітей у спільний навчальний процес через виховання взаємоповаги, підтримки й толерантності.

Особливу увагу можливостям дитячої літератури у моральному вихованні приділяють сучасні дослідниці Т. Б. Качак [23; 24] і Н. Марченко [43], які доводять, що художні тексти для дітей, зокрема казки, оповідання та повісті з гуманістичним змістом, відіграють ключову роль у формуванні моральних орієнтацій і толерантної свідомості. Л. Лазарева [35] підкреслює, що дитяча література має потужний виховний потенціал, оскільки через образи героїв і художні ситуації вона формує у школярів почуття доброти, поваги та готовності приймати інших.

Дослідження української дитячої літератури, її тематичного та жанрового розмаїття, здійснюють У. Баран, Т. Качак [23], В. Кизилова [25], Н. Марченко [43], Л. Овдійчук [55], які акцентують, що сучасні твори для дітей відображають актуальні соціально-моральні проблеми, зокрема питання співчуття, взаємоповаги, інклюзії та толерантності. Педагогічні аспекти виховання цих якостей висвітлені у працях І. Й. Большакової [6], О. А. Гриви [13], С. В. Литовченко [39] і В. П. Кравця [28], які обґрунтовують необхідність формування в молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій через

систематичну виховну роботу, читання художніх творів і створення ситуацій морального вибору.

Попри значну кількість досліджень, питання цілеспрямованого виховання толерантності у початковій школі засобами дитячої літератури в інклюзивному середовищі потребує подальшого вивчення. Зокрема, актуальним залишається завдання розробки ефективних методичних підходів, які б максимально враховували особливості інклюзивної освіти та сучасні потреби учнів.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантності молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості виховання толерантності молодших школярів засобами дитячої літератури в інклюзивному середовищі НУШ.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність використання дитячої літератури в процесі виховання толерантності у молодших школярів в інклюзивному середовищі НУШ.

Завдання дослідження:

- проаналізувати поняття толерантності: сутність, структуру та основні характеристики;
- обґрунтувати особливості інклюзивного освітнього середовища НУШ: принципи, особливості, виклики;
- висвітлити роль дитячої літератури у вихованні толерантності;
- здійснити діагностику рівня толерантності молодших школярів в інклюзивному середовищі НУШ;
- розробити методичні рекомендації педагогам щодо виховання в дітей толерантності в інклюзивному середовищі НУШ засобами дитячої літератури.

Для розв'язання дослідницьких завдань використано такі **методи дослідження**:

1) теоретичні – аналіз, систематизація та узагальнення наукових ідей для уточнення сутності та структури рухової активності учнів, визначення рівнів, критеріїв та показників досліджуваного феномену;

2) емпіричні – метод спостереження, метод анкетування, метод тестування.

Експериментальна база.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні виховання толерантності у молодших школярів засобами дитячої літератури в умовах інклюзивного середовища Нової української школи. У дослідженні конкретизовано сутність поняття «толерантність» у контексті початкової освіти та визначено особливості її формування серед учнів з різними освітніми потребами. Також уточнено педагогічні умови ефективного використання дитячої літератури у процесі формування соціальної і громадянської компетентностей молодших школярів. Встановлено критерії та показники рівня сформованості толерантності в учнів початкової школи за умов інклюзивного навчання, що сприяє оптимізації педагогічного процесу в Новій українській школі.

Практичне значення дослідження полягає у розробці конкретних методичних рекомендацій щодо виховання толерантності у молодших школярів засобами дитячої літератури в інклюзивних класах Нової української школи. Результати дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів для організації уроків літературного читання, інтегрованих курсів, виховних заходів та позакласної роботи, спрямованих на формування ціннісного ставлення до різноманітності. Розроблені діагностичні матеріали для виявлення рівня сформованості толерантності, приклади вправ, завдань і сценаріїв занять можуть стати складовою методичного забезпечення інклюзивної освіти. Матеріали дослідження також можуть бути використані під час підготовки студентів педагогічних спеціальностей, курсів підвищення кваліфікації вчителів та вихователів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені під час доповідей на звітних студентських наукових конференціях

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (2024, 2025 рр.) та публікації статті «Виховання толерантності засобами дитячої літератури в інклюзивному середовищі НУШ» [52].

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Поняття толерантності: сутність, структура, значення у формуванні особистості

У сучасному суспільстві, що характеризується високим рівнем соціального, культурного, етнічного та релігійного різноманіття, формування толерантності є однією з найважливіших завдань виховання особистості. Поняття толерантності займає центральне місце у системі гуманістичних цінностей і розглядається як базова якість, що забезпечує мирне співіснування, взаємоповагу та взаєморозуміння між людьми.

У педагогічній науці толерантність трактується не лише як терпимість до чужої думки, віри чи поведінки, а як активне сприйняття різноманіття, готовність до конструктивного діалогу та співпраці. Виховання толерантності починається у дитячому віці, коли закладаються основи ціннісних орієнтацій особистості, тому надзвичайно важливо усвідомлювати сутність і структуру цього поняття та його роль у розвитку молодших школярів.

Розгляд питання сутності толерантності дозволяє зрозуміти, як ця якість проявляється на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях особистості, а також визначити її значення для гармонійної соціалізації дитини в умовах інклюзивного середовища Нової української школи.

У педагогічній, філософській та психологічній літературі поняття толерантності розглядається багатогранно.

Відповідно до Н. Губа, толерантність визначається як терпимість до чужої думки, віри, поведінки [16, с. 97]. ЮНЕСКО у «Декларації принципів толерантності» (1995 р.) визначає толерантність як «повага, прийняття і

правильне розуміння багатого різноманіття культур світу, форм самовираження і способів самореалізації людини».

У науковій педагогічній літературі поняття толерантності також має ширше трактування. Так, О. Скрипченко підкреслює, що толерантність у педагогіці — це не просто терпимість, а активна взаємодія, готовність до співпраці та діалогу на основі рівності й поваги до іншого [72, с. 287].

Т. Сидоренко розглядає толерантність як одну з ключових складових соціальної компетентності особистості, що виявляється у вмінні приймати іншу людину без нав'язування власних норм і цінностей [68, с. 210].

Я. Бережна зазначає, що виховання толерантності має бути спрямоване на розвиток у дітей здатності до емоційного співпереживання, поваги до різноманіття, а також вміння співіснувати в демократичному суспільстві [3, с. 8].

О. І. Пометун підкреслює, що формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку відбувається через створення спеціального педагогічного середовища, в якому дитина навчається сприймати відмінності як норму, а не як перешкоду [63, с. 45].

У Великому тлумачному словнику української мови поняття толерантності трактується як «tolerantia (лат.) – терпимість, терпіння, стійкість, поблажливість до чого-небудь, здатність витримувати несприятливі впливи» [8, с. 125]. У філософському енциклопедичному словнику толерантність (від лат. tolerantia – терпимість) визначається як поняття, що характеризує доброзичливе або принаймні нейтральне ставлення до індивідуальних і групових відмінностей, таких як релігійні, етнічні, культурні та цивілізаційні особливості. Її світоглядною основою визнається цінування природної, індивідуальної, суспільної та культурної різноманітності [79, с. 125].

У науковій літературі також звертається увага на те, що початково термін «толерантність» мав медичне походження і використовувався для позначення здатності організму витримувати дію певних ліків. Пізніше суспільні науки,

зокрема психологія, частково перейняли це тлумачення, адаптуючи його до власного понятійного апарату.

Трохи по-іншому, але в тому ж контексті, толерантність тлумачить І. Б. Гріншпун, який визначає її як здатність до збереження і саморегуляції в умовах фрустраційних впливів середовища, а також здатність до неагресивної поведінки щодо інших людей, що ґрунтується на відкритості та відносній незалежності від дій іншого [15, с. 189].

Інший підхід до визначення толерантності пропонує О. Г. Левченко, який вважає її соціальною якістю міжособистісних стосунків, яка проявляється у ставленні до «іншого». Толерантність у цьому контексті полягає в прагненні зрозуміти і, наскільки можливо, прийняти традиції, культуру, переконання, вірування та інші аспекти цього «іншого». Вона є інтегральною рисою особистості, що сприяє ефективній взаємодії людей на основі гуманістичних принципів оцінки та визначення ставлення до себе, інших людей і навколишнього середовища [37, с. 4].

З точки зору Г. Кравцова, толерантність – це система внутрішніх ресурсів особистості, що відображає готовність і здатність продуктивно та позитивно вирішувати складні завдання взаємодії з іншими людьми, що відрізняються від нас за зовнішністю, переконаннями, почуттями, цінностями та поведінкою [30, с. 627].

О. А. Рівчаченко частково поєднує попередні підходи до розуміння поняття толерантності у власному визначенні, згідно з яким толерантність є моральною якістю особистості, що виражається в ставленні до інтересів, переконань, вірувань, звичок та поведінки інших людей. Вона полягає в повазі до інших, а також у прагненні досягти взаєморозуміння та узгодження різних інтересів і точок зору [65, с. 138].

Ж. Гладких розвиває це визначення, розглядаючи толерантність як соціальну установку, при цьому акцентуючи на її ціннісному аспекті. На думку науковця, толерантність є такою якістю стосунків між людьми, що полягає не тільки в розумінні й допущенні відмінностей іншого, але й у певній мірі в їх

прийнятті, зокрема, відмінностей у зовнішності, висловлюваннях, уподобаннях та особливостях поведінки. Ці відмінності мають право на існування та повагу за умови, що вони не шкодять основним принципам толерантності, особистій та суспільній свободі іншого, не порушують гідності й прав людини [16, с. 98].

Більш філософським є визначення толерантності І. М. Палько, яка стверджує, що толерантність — це «повага, сприйняття та розуміння багатогранного різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (зокрема культурного плюралізму), демократії та правопорядку» [58, с. 27].

О. Г. Левченко вважає, що толерантність особистості визначається її центральними складовими: ціннісними орієнтаціями, емоційною стійкістю, емпатією та асертивністю [37, с. 4]. Цей підхід знаходить підтримку в роботах Г. Г. Кравцова та Т. Нурі, які зазначають, що «психологічна толерантність пов'язана із сутнісним ядром особистості» [29, с. 25].

Н. М. Щербакова також додає до цього розуміння, стверджуючи, що толерантність пов'язана з такими властивостями людини, як прагнення до свободи та визнання цінності іншої людини [81, с. 322].

О. Пометун розглядає толерантність як «властивість системи цінностей, схваленої людьми. Людина толерантна, якщо вона визнає символічною цінністю не тільки свої власні характеристики, а й ті, яких у неї немає, але які є у інших. І навпаки, нетерпима людина має незбалансовану систему цінностей, яка робить її одночасно самовдоволеною та схильною не поважати риси й спосіб життя, що відрізняються від її власних» [63, с. 45].

Схоже визначення толерантності наводить і С. О. Колот, яка стверджує, що прояв толерантності опосередковується «ціннісними орієнтаціями, які визначають життєві цілі людини і залежать від цінностей соціальної спільноти, з якою себе ідентифікує особа». Таким чином, «чим більший вплив на формування індивідуальних ціннісних орієнтацій мають етнокультурні та

міжкультурні цінності, тим більшою мірою людина готова до формування толерантності на основі загальнолюдських цінностей» [26, с. 71].

Одним з найкоротших, але водночас дуже влучних визначень толерантності є формулювання М. І. Пірен: «толерантність означає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі взаємної згоди» [60].

С. П. Яланська пропонує не менш точне визначення, підкреслюючи, що толерантність — це «доброзичливе та терпиме ставлення до оточуючих і подій, що не порушує прав людини й не завдає шкоди навколишньому середовищу» [82, с.122], що, у свою чергу, доповнює попереднє.

Розглянемо особливості визначень у таблиці 1.1.

Таблиця 1. 1

Автори	Визначення толерантності	Особливості
Кравцов В. М., Нурі М. І.	Толерантність — це «терпимість, терпіння, стійкість, поблажливості до чогось, здатність переносити несприятливі впливи».	Фокус на здатності переносити негативні фактори, схоже на медичне розуміння толерантності.
Філософський енциклопедичний словник	Толерантність — це «доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)».	Акцент на різноманітті культур і взаємоповазі між групами людей.
Капустина Н. Г.	Толерантність — це відсутність або послаблення реагування на несприятливий фактор через зниження чутливості до його впливу.	Визначення толерантності як адаптації до зовнішніх факторів, пов'язане з психологічним аспектом.
Бідонько А. В.	Толерантність — це здатність зберігати саморегуляцію при фруструючих впливах середовища та неагресивно ставитися до іншої людини на основі відкритості.	Підхід з акцентом на емоційну стійкість і неагресивну поведінку в умовах фрустрації.
Левченко О. Г.	Толерантність — це соціальна якість	Сильний акцент на інтеграцію

Автори	Визначення толерантності	Особливості
	міжлюдських стосунків, що характеризується установкою на доброзичливе сприйняття «іншого» та бажанням прийняти традиції, культуру, переконання.	культур і цінностей в соціальному контексті.
Рівчаченко О. А.	Толерантність — це моральна якість особистості, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, звичок інших людей, полягає в повазі до інших і прагненні досягти взаєморозуміння.	Визначення через моральний аспект і міжособистісні стосунки, спрямоване на гармонізацію суспільних взаємодій.
Гладуш Г. В.	Толерантність — це соціальна установка, яка включає не тільки розуміння, але й прийняття відмінностей іншого, якщо це не порушує ідеї толерантності, прав людини і свободи.	Визначення з соціальним акцентом, підкреслює важливість прав людини та свободи.
Палько І. М.	Толерантність — це «поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур, форм самовираження та самовиявлення людської особистості, активна позиція на основі визнання універсальних прав людини».	Зосереджено на культурному плюралізмі та універсальних правах людини.
Левченко О. Г.	Толерантність особистості визначається через ціннісні орієнтації, емоційну стійкість, емпатію та асертивність.	Підхід акцентує важливість психологічних характеристик особистості для розвитку толерантності.
Кравцов Г. Г., Нурі Т. Н.	Психологічна толерантність пов'язана з сутнісним ядром особистості.	Силове поле фокусується на внутрішніх якостях особистості та психологічних аспектах взаємодії.
Шустова Л. П.	Толерантність пов'язана з такими властивостями людини, як прагнення до	Перехід до гуманістичного підходу, акцент на особисту

Автори	Визначення толерантності	Особливості
	свободи та визнання цінності іншої людини.	свободу та взаємоповагу.
Панасенко Е. А.	Толерантність передбачає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди.	Коротке, але лаконічне визначення акцентує на взаєморозумінні та прийнятті інших.
Яланська С. П.	Толерантність — це доброзичливе та терпиме ставлення до оточуючих, яке не порушує прав людини і не завдає шкоди навколишньому середовищу.	Підхід із соціальним аспектом, підкреслює важливість етичних норм для підтримки суспільного порядку.

Усі визначення поняття толерантності, запропоновані різними вченими та педагогами, підкреслюють важливість цієї якості як моральної, психологічної та соціальної ознаки особистості. Толерантність виступає як здатність поважати, сприймати та взаємодіяти з іншими людьми, враховуючи їхні культурні, релігійні та соціальні відмінності. Усі визначення так чи інакше акцентують увагу на необхідності прийняття багатогранності людського існування та взаємоповаги між людьми.

Толерантність можна розглядати як моральну якість особистості, яка передбачає доброзичливе ставлення до інших, незалежно від їхніх переконань чи життєвих орієнтацій. Вона є основою для продуктивної та мирної взаємодії в суспільстві, сприяючи гармонійному співіснуванню різних груп людей. Водночас толерантність є також психологічною характеристикою, яка включає здатність до саморегуляції та адаптації в умовах різноманітних фрустрацій, що можуть виникати в процесі взаємодії з іншими людьми.

Багато авторів також визначають толерантність як ціннісну орієнтацію, що є частиною світогляду індивіда. Вона відображає здатність визнавати рівність прав кожної людини, поважати її індивідуальність і, водночас, готовність приймати відмінності та знайти з ними спільну мову. У соціальному контексті толерантність сприяє побудові більш стійких та мирних відносин,

запобігаючи конфліктам і сприяючи розвитку демократичних принципів у суспільстві.

Толерантність у дітей молодшого шкільного віку є важливим компонентом їх соціалізації та розвитку морально-етичних принципів. У цьому віці діти активно взаємодіють з однолітками, дорослими, а також навчаються розуміти і приймати різноманітність світу навколо себе. Важливість формування толерантності виявляється у тому, що в молодшому шкільному віці закладаються основи соціальних навичок, які визначатимуть успішність і гармонійність взаємодії особистості в майбутньому [60].

Формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку є важливим аспектом їх соціалізації та гармонійного розвитку. Виховання взаємоповаги, здатності до співпраці та розуміння відмінностей серед дітей сприяє створенню сприятливого середовища для їх розвитку в багатокультурному суспільстві. Це підкреслюють багато педагогів і психологів, які вивчають питання толерантності в навчальному процесі.

В. Кузьменко вважає, що важливо формувати толерантність у дітей через умови, що дозволяють їм взаємодіяти з різними культурами та соціальними групами. Вона наголошує на важливості інклюзивної освіти, де діти з особливими потребами інтегруються в загальний навчальний процес, що допомагає всім учасникам навчання розвивати емпатію та взаємоповагу [34, с. 47].

Н. А. Гріншпун акцентує увагу на необхідності розвитку соціально-психологічної адаптації дітей до різноманітності через педагогічні технології, які передбачають групові завдання та рольові ігри. Це дозволяє дітям не лише вивчати, але й на практиці застосовувати принципи толерантності в реальних життєвих ситуаціях [15, с. 118].

С. А. Костюк також підкреслює важливість формування толерантності через позитивні міжособистісні стосунки, де взаємоповага та здатність до співпраці є основними компонентами розвитку дітей. Вона вважає, що важливо навчати дітей не лише емоційної регуляції, а й розуміння того, що інші можуть

мати різні погляди та цінності, і це не є причиною для конфліктів, а можливістю для взаєморозуміння [27, с. 16].

Н. М. Щербакова, в свою чергу, підкреслює роль літератури, мистецтва та знайомства з різними культурами у формуванні толерантності у дітей. Вона вважає, що знайомство з багатством культурних та етнічних традицій дозволяє дітям змалку сприймати різноманіття, розвивати в собі емпатію та відкритість до інших [81, с. 322].

Одним із ключових аспектів розвитку толерантності є навчання дітей співіснувати з людьми, що мають різні погляди, традиції, релігійні переконання, культурні особливості та соціальні умови. Важливо, щоб діти засвоїли ідею, що кожна людина є унікальною і гідною поваги, незалежно від її відмінностей від інших.

Розвиток толерантності у дітей молодшого шкільного віку відбувається через їхні соціальні взаємодії. Відповідно, в школі діти вчаться не лише приймати різноманітність, але й будувати взаємоповажні стосунки з однокласниками. Важливою частиною цього процесу є взаєморозуміння, яке включає не тільки вербальне спілкування, а й здатність до емпатії, уміння зрозуміти почуття іншої людини, а також визнання і прийняття її відмінностей.

Основну роль у вихованні толерантності відіграють дорослі, особливо вчителі та батьки, які повинні бути прикладом для дітей. Демонструючи повагу до інших, вони формують у дітей правильне ставлення до різноманітності. Через діалог, спільні заняття та розв'язання конфліктів діти поступово навчаються приймати інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди та поваги.

До ефективних методів формування толерантності відносяться використання літератури, мистецтва, а також різноманітних ігор, що сприяють розвитку соціальних і комунікативних навичок. Літературні твори, що описують різноманітні культурні особливості, традиції, міжкультурні стосунки, дають дітям можливість через образи героїв навчатися взаємоповазі та прийняттю іншого [51, с. 29].

Крім того, активне залучення дітей до колективних завдань і проєктів, де необхідно співпрацювати з однолітками, є важливим етапом розвитку толерантності. Ігри, групові завдання допомагають дітям навчатися конструктивно взаємодіяти, враховувати думки та потреби інших, а також розвивати здатність до вирішення конфліктів мирним шляхом.

Робота з формування толерантності також включає запобігання проявам булінгу та дискримінації, зокрема через навчання дітей поважати і підтримувати тих, хто має особливі потреби, або відрізняється за фізичними, психологічними або соціальними характеристиками. Важливим етапом є інтеграція дітей з особливими освітніми потребами до загальних класів, що сприяє розвитку взаємної поваги і розуміння.

Структура толерантності є багатогранним і багатовимірним поняттям, яке охоплює різні аспекти людського ставлення до інших. Вона включає в себе кілька основних компонентів, кожен з яких відіграє важливу роль у розвитку цієї якості в особистості [38, с. 20].

1. Когнітивний компонент - пов'язаний з усвідомленням та знанням різноманітних культур, етнічних груп, релігійних переконань та соціальних традицій. Когнітивна складова включає в себе вивчення відмінностей між людьми та усвідомлення того, що ці відмінності не є перешкодою для взаємодії. Людина повинна розуміти, що кожен має право на власну думку, погляди та спосіб життя.

2. Емоційний компонент передбачає готовність до позитивного сприйняття інших людей, навіть якщо їхні переконання або поведінка відрізняються від власних. Вона включає здатність до емпатії, співчуття та розуміння, а також переживання позитивних емоцій стосовно відмінностей.

3. Мотиваційний компонент є важливим елементом, що спонукає людину до дії. Це включає бажання взаємодіяти з іншими, незважаючи на їхні відмінності. Мотивація до толерантності також зумовлює бажання досягти гармонії в суспільстві та сприяти створенню мирного середовища.

4. Поведінковий компонент передбачає втілення толерантності у практичних діях. Це включає в себе здатність до терпимого ставлення до людей, які мають інші погляди, а також готовність до компромісу і конструктивного вирішення конфліктів. Важливо, щоб толерантність виявлялася не лише на словах, а й у реальних вчинках, спрямованих на збереження мирного співіснування.

5. Соціальний компонент передбачає здатність інтегруватися в різноманітні соціальні середовища. Це вміння взаємодіяти з людьми, що мають інші соціальні ролі, а також адаптуватися до умов багатокультурного суспільства. Важливою є готовність до активної співпраці, взаємодії та взаємопідтримки з іншими, навіть якщо вони відрізняються за походженням, релігією чи іншими ознаками.

Усі ці компоненти утворюють єдину систему, де кожен елемент підтримує інший, сприяючи загальному розвитку толерантності в особистості та суспільстві в цілому. Толерантність є не лише моральною рисою, але й важливою складовою успішного функціонування соціуму.

Толерантність має велике значення у формуванні особистості, оскільки вона визначає здатність людини мирно і конструктивно взаємодіяти з іншими, поважаючи їхні погляди, культурні традиції та особливості. Для дітей молодшого шкільного віку це особливо важливо, оскільки саме в цей період починають формуватися основи соціальних навичок і емоційного розвитку.

Завдяки толерантності діти вчаться будувати здорові та гармонійні відносини з однолітками, вчителями та іншими людьми. Це дозволяє знижувати рівень конфліктів і непорозумінь, оскільки діти навчаються приймати інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними без агресії або упереджень. Це важливо не тільки в межах сім'ї чи школи, а й у ширшому соціальному середовищі [36, с. 6].

Толерантність також сприяє соціальній адаптації дітей. Вона допомагає їм краще пристосовуватися до нових умов, наприклад, у школі чи в громадських місцях, де часто зустрічаються люди з різними поглядами,

звичками та традиціями. Коли дитина має толерантне ставлення до інших, їй легше знайти спільну мову і стати частиною різних соціальних груп.

Завдяки толерантності діти розвивають такі важливі емоційні навички, як емпатія — здатність ставити себе на місце іншої людини і розуміти її почуття та погляди. Це сприяє розвитку емоційної інтелігентності, яка є основою для здорових міжособистісних відносин і взаємоповаги. Коли діти вчаться розуміти і поважати емоції та думки інших, це допомагає їм створювати позитивні стосунки не тільки в дитячому середовищі, але й у майбутньому житті.

Моральне виховання через толерантність допомагає дітям зрозуміти важливість прав і свобод інших людей. Вони вчаться поважати права кожного індивіда, а також розуміють значення збереження власної гідності. Толерантність формує у дітей почуття справедливості, рівності та відповідальності за свої вчинки, що є основою для їхнього морального розвитку.

Отже, аналіз різних підходів дає змогу зробити висновок, що толерантність у педагогічному сенсі є складним інтегративним явищем, яке включає емоційно-ціннісне ставлення до інших людей, вміння вести діалог, співчувати, приймати і розуміти різноманітність поглядів, культур та індивідуальних особливостей. У контексті виховання молодших школярів толерантність виступає важливою умовою гармонійного розвитку особистості в інклюзивному освітньому середовищі.

1.2. Інклюзивне освітнє середовище НУШ: принципи, особливості, виклики

Інклюзивне освітнє середовище є важливим аспектом сучасної освіти, зокрема в рамках Нової української школи (НУШ). Однією з головних цілей НУШ є створення умов для розвитку кожної дитини, незалежно від її фізичних, розумових або соціальних особливостей. Інклюзивне навчання передбачає рівні можливості для всіх учнів і сприяє розвитку толерантності, взаємоповаги та

соціальної відповідальності серед учасників освітнього процесу. Це середовище має стати таким, де всі діти, незалежно від їхніх потреб, можуть успішно навчатися, соціалізуватися і реалізовувати свій потенціал.

Принципи інклюзивного навчання в рамках НУШ передбачають врахування індивідуальних особливостей учнів, підтримку їхнього розвитку через різноманітні методи та технології, а також забезпечення доступу до якісної освіти для кожної дитини. Водночас інклюзивне середовище передбачає активну участь батьків, педагогів, соціальних працівників та інших зацікавлених осіб у створенні комфортних умов для розвитку дитини [37, с. 24].

Особливістю інклюзивного освітнього середовища є поєднання різних підходів до навчання, застосування індивідуальних і групових методик, що дозволяють задовольнити потреби кожного учня. Таке середовище вимагає від педагогів нових компетентностей, зокрема здатності працювати з дітьми з різними особливими потребами, адаптувати навчальний процес і створювати сприятливу атмосферу для розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

Однак створення інклюзивного освітнього середовища також не позбавлене своїх викликів. Це потребує значних зусиль на рівні навчальних закладів, а також підтримки з боку держави і суспільства. Одним із головних викликів є недостатня підготовленість педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, а також забезпечення необхідних ресурсів та адаптаційних засобів для навчання таких дітей. Інклюзивне освітнє середовище потребує також зміни ставлення суспільства до дітей з особливими потребами, що сприятиме формуванню толерантності, взаємоповаги та інклюзії на всіх рівнях навчального процесу [37, с. 112].

Нормативно-правова база інклюзивної освіти в Україні складається з низки законодавчих актів та нормативних документів, що регламентують організацію навчання дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітніх закладах. Основною метою цих документів є забезпечення рівних прав і можливостей для всіх дітей, зокрема для тих, хто потребує спеціальних освітніх умов.

Основним нормативним актом є Конституція України, яка гарантує право кожної людини на освіту та визначає принципи рівності й доступності. Також, значну роль у формуванні інклюзивної освіти відіграє Закон України «Про освіту» (2017 р.), який містить норми, що гарантують право на навчання дітей з особливими потребами в загальноосвітніх навчальних закладах. Відповідно до цього Закону, створено умови для інтеграції дітей із різними освітніми потребами в загальні класи.

Крім того, значення має Закон України «Про загальну середню освіту» (1999 р.), який визначає основні принципи освіти для дітей, включаючи їх право на навчання в умовах, що відповідають їхнім індивідуальним особливостям. Важливим є також Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» (2011 р.), яка регулює процес впровадження інклюзивної освіти та створення відповідних умов для дітей з особливими потребами.

Додатково важливими є Концепція розвитку інклюзивної освіти (2016 р.), яка визначає стратегічні напрямки розвитку інклюзивної освіти в Україні, а також Державний стандарт початкової освіти (2018 р.), який включає вимоги до організації навчального процесу для учнів з особливими освітніми потребами в початкових класах.

Україна також активно підтримує міжнародні зобов'язання щодо прав осіб з інвалідністю, зокрема в рамках Конвенції про права осіб з інвалідністю та Декларації прав дитини, які встановлюють норми для забезпечення рівного доступу до освіти для всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних або розумових можливостей.

Всі ці нормативно-правові документи сприяють створенню інклюзивного освітнього середовища в Україні, що забезпечує рівні можливості для розвитку дітей з особливими освітніми потребами та дає їм шанс на повноцінне включення в суспільне життя.

Інклюзивне освітнє середовище є важливою складовою концепції Нової української школи (НУШ). Воно має на меті забезпечити рівні можливості для

всіх учнів, враховуючи їхні індивідуальні потреби та особливості. Інклюзивне навчання спрямоване на інтеграцію учнів з особливими освітніми потребами до загальної системи освіти, що дозволяє їм навчатися разом з іншими дітьми без будь-яких обмежень або дискримінації [354].

Одним із основних принципів інклюзивного освітнього середовища є принцип доступності, що полягає в забезпеченні рівного доступу до освітніх можливостей та ресурсів для всіх учнів. Це передбачає, що учні з особливими потребами повинні мати такі ж права на здобуття освіти, як і інші учні. Включення в загальний навчальний процес має бути безбар'єрним і забезпечувати доступ до спеціальних навчальних матеріалів та послуг.

Іншим важливим принципом є принцип індивідуалізації навчання, який полягає в тому, щоб враховувати індивідуальні особливості кожного учня. Кожна дитина має унікальні потреби, які вимагають адаптації навчальних матеріалів та завдань. Педагоги повинні створювати умови, що дозволяють кожному учневі розвиватися відповідно до його можливостей, використовувати різноманітні методи та підходи в навчанні для досягнення максимальної ефективності.

Принцип партнерства є ще одним важливим аспектом інклюзивного середовища. Він передбачає активну співпрацю між усіма учасниками освітнього процесу — учнями, педагогами, батьками та фахівцями. Тільки завдяки такій співпраці можна створити сприятливі умови для розвитку кожної дитини, враховуючи її індивідуальні потреби.

Принцип доброзичливості та взаємоповаги також є важливою складовою інклюзивного середовища. Це сприяє формуванню атмосфери взаєморозуміння і підтримки серед учнів. Кожен учень має відчувати свою значимість та прийняття серед однолітків і педагогів, що забезпечує йому комфортне навчання та соціалізацію [37, с. 45].

Інклюзивне освітнє середовище вимагає спеціальних умов для ефективного навчання дітей з особливими потребами. Це включає як матеріальні ресурси — спеціалізовані навчальні матеріали та технології, так і

організаційні — створення фізично доступного середовища, зручних класів та додаткової підтримки з боку педагогів та фахівців.

Проте реалізація інклюзивного освітнього середовища стикається з певними викликами. Одним із них є недостатня підготовка педагогів до роботи в інклюзивному класі. Для ефективного навчання учнів з особливими потребами педагоги повинні мати відповідні знання та навички, а також бути готовими до змін у методах та підходах до навчання. Ще одним викликом є обмежені ресурси, що впливають на можливість створення інклюзивного середовища у кожній школі. Це може бути як фінансові витрати на спеціалізовані матеріали, так і недоступність адаптованих освітніх програм.

Також важливим викликом є подолання стереотипів та упереджень у суспільстві, а також серед педагогів і батьків. Часто інклюзивне навчання сприймається як проблема, і не всі готові сприймати дітей з особливими потребами на рівних умовах з іншими учнями. Це може створювати бар'єри на шляху до успішної інтеграції та соціалізації таких дітей.

Інклюзивне освітнє середовище в Новій українській школі ґрунтується на ряді важливих принципів, які сприяють забезпеченню рівних можливостей для всіх учнів і розвитку їхнього потенціалу. Серед основних принципів можна виділити принцип толерантності та взаємоповаги, принцип співпраці, а також принцип гнучкості та адаптивності.

Принцип толерантності та взаємоповаги є одним із ключових елементів інклюзивного освітнього середовища. Цей принцип передбачає формування атмосфери, в якій кожен учень відчуває себе прийнятим і підтриманим незалежно від своїх індивідуальних особливостей. Важливо, щоб у класі панувала атмосфера взаємоповаги, де діти вчаться приймати інших такими, якими вони є, сприймати різноманітність і підтримувати взаєморозуміння між різними групами учнів. Це допомагає формувати в учнів позитивні соціальні навички, які важливі для їх подальшої інтеграції в суспільство [54].

Принцип співпраці підкреслює необхідність активної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу. Створення інклюзивного середовища потребує

тісної співпраці між педагогами, батьками, соціальними працівниками, а також іншими фахівцями, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами. Це співробітництво є основою для забезпечення комплексної підтримки кожної дитини. Важливим аспектом цього принципу є також взаємодія між учнями, яка сприяє розвитку соціальних навичок, емпатії, підтримки один одного, що є важливим для гармонійного розвитку дітей у колективі.

Принцип гнучкості та адаптивності вимагає постійної адаптації освітнього процесу до змінних умов та потреб учнів. У рамках інклюзивного навчання педагогічні методи і засоби навчання повинні бути адаптовані до індивідуальних особливостей учнів, зокрема тих, хто має особливі освітні потреби. Це включає використання різноманітних педагогічних технологій, які допомагають зробити навчальний процес більш доступним і ефективним для кожного учня, а також постійну готовність до змін, що пов'язані з розвитком нових освітніх практик і технологій.

Інклюзивне освітнє середовище в контексті Нової української школи (НУШ) має кілька визначальних особливостей, які забезпечують рівні можливості для всіх учнів, незалежно від їхніх фізичних чи розумових особливостей. Це середовище, яке адаптується до потреб кожного учня, враховуючи індивідуальні потреби та особливості розвитку [54].

Однією з основних характеристик є врахування різноманітних потреб учнів. Інклюзивне середовище надає можливість дітям з особливими освітніми потребами (наприклад, діти з обмеженими можливостями здоров'я, мовними труднощами або соціально неблагополучні діти) отримувати освіту в загальному класі. Це забезпечує рівний доступ до освітніх можливостей, де матеріали та методи навчання адаптуються відповідно до індивідуальних потреб кожного учня. Кожна дитина має шанс розвиватися та навчатися на рівних засадах з іншими.

Інклюзивні методи та підходи є ще однією важливою особливістю такого середовища. У НУШ активно використовуються методи, які враховують різноманітність учнів у класі. Це може бути диференційований підхід, проектне

навчання, а також групові форми роботи. Залучення учнів з різними можливостями до активного участі в навчальному процесі сприяє розвитку їхніх навичок, здатності до співпраці та розвиває їх соціальні компетенції [78, с. 142].

Особливістю інклюзивного середовища є також адаптація навчального середовища. Для забезпечення комфортних умов навчання для учнів з особливими потребами використовуються спеціальні засоби навчання, допоміжні технології, а також корекційні програми. Всі ці засоби допомагають дітям із особливими освітніми потребами брати участь у навчанні на рівні з іншими, не відчуючи труднощів або дискримінації.

Значну роль у створенні інклюзивного середовища відіграє робота з батьками. Тісна співпраця між педагогами та батьками є важливою умовою для досягнення успіху в навчанні та розвитку дітей. Це допомагає краще розуміти потреби учнів, створювати індивідуальні умови для їхнього розвитку та сприяти забезпеченню комфортних умов навчання вдома і в школі.

Забезпечення ефективної інтеграції учнів з особливими освітніми потребами також вимагає взаємодії з фахівцями. У рамках інклюзивного середовища важливим є співробітництво педагогів з психологами, логопедами, дефектологами, соціальними працівниками. Це дозволяє забезпечити комплексний підхід до розвитку дітей, надати їм необхідну допомогу та підтримку для адаптації в освітньому процесі та розвитку їхніх здібностей.

Загалом, інклюзивне освітнє середовище НУШ сприяє не лише академічному розвитку учнів, але й їхньому соціальному, емоційному та психологічному благополуччю. Створення такого середовища є основою для забезпечення рівних прав та можливостей для кожної дитини, незалежно від її індивідуальних особливостей.

Впровадження інклюзивного освітнього середовища в рамках Нової української школи (НУШ) несе багато переваг, однак цей процес стикається з певними викликами, які можуть ускладнити його реалізацію [54].

Одним з головних викликів є нестача ресурсів. Для створення інклюзивного середовища потрібні значні матеріально-технічні ресурси та кваліфіковані кадри. Проблеми з доступом до необхідних ресурсів, таких як адаптовані навчальні матеріали або спеціалізовані засоби навчання, а також брак фахівців (психологів, дефектологів) можуть значно обмежити ефективність інклюзивного навчання. Наявність достатньої кількості кваліфікованих кадрів, зокрема спеціалістів, є важливою умовою для успішної інтеграції дітей з особливими потребами.

Іншим викликом є недостатня підготовка педагогів. Не всі вчителі мають необхідні знання та навички для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Педагоги потребують додаткового професійного розвитку та навчання, щоб мати змогу забезпечити ефективне інклюзивне навчання. Це вимагає впровадження системи підвищення кваліфікації вчителів, а також зміни підходів до педагогічної підготовки.

Незрілість суспільства до інклюзії також є значним бар'єром. В Україні все ще існують стереотипи та упередження щодо дітей з особливими потребами. Це може призвести до соціальних бар'єрів та ускладнити інтеграцію таких дітей у загальний клас. Важливо проводити освітні кампанії серед громадськості, щоб змінити ставлення до інклюзії та сприяти формуванню толерантного і прийнятного середовища.

Інклюзивне середовище також стикається з міжособистісними конфліктами. У класах, де навчаються діти з різними потребами, можуть виникати непорозуміння та конфлікти серед учнів через незнання особливостей один одного. Діти можуть не розуміти, чому їхні однокласники мають особливі потреби, що може призвести до соціальної ізоляції або навіть цькування. Для подолання цього виклику необхідно активно працювати над вихованням емпатії та взаємоповаги серед учнів, а також забезпечувати підтримку педагогів у вирішенні конфліктних ситуацій.

Нарешті, адаптація навчальних програм є ще одним важливим аспектом. Навчальні програми повинні бути гнучкими і адаптованими до потреб кожної

дитини, що потребує великих зусиль з боку вчителів. Однак не всі існуючі навчальні програми можуть бути достатньо адаптовані до потреб учнів з особливими освітніми потребами. Це може призвести до додаткових труднощів у навчальному процесі [54].

Отже, інклюзивне освітнє середовище в рамках НУШ є важливим етапом у розвитку сучасної освіти, оскільки сприяє формуванню толерантності, соціальної відповідальності та взаємоповаги серед учнів. Принципи доступності, індивідуалізації, толерантності, співпраці та гнучкості дозволяють створювати комфортні умови для навчання всіх дітей, включаючи тих, хто має особливі освітні потреби. Однак для повної реалізації інклюзивної освіти необхідно подолати виклики, пов'язані з нестачею ресурсів, недостатньою підготовленістю педагогів, стереотипами в суспільстві та потребою в адаптації навчальних програм. Важливо продовжувати працювати над підвищенням рівня інклюзії в освіті через співпрацю усіх учасників освітнього процесу.

1.3. Роль дитячої літератури у вихованні толерантності: психолого-педагогічний аспект

Виховання толерантності є важливою складовою формування гармонійної особистості в умовах сучасного суспільства. Пошук шляхів розвитку взаємоповаги, прийняття різноманіття та розуміння інших культур і точок зору стає невід'ємною частиною освіти та виховання дітей. Одним із найбільш потужних засобів, що сприяє формуванню таких якостей, є дитяча література, яка володіє унікальним потенціалом впливати на дитячий світогляд і настанови.

Дитяча література, завдяки своїй доступності, образності та емоційній насиченості, може бути ефективним інструментом для розвитку соціальних та моральних якостей дітей, зокрема, толерантності. Вона здатна формувати у дітей усвідомлення важливості прийняття і поваги до інших людей, їхньої різноманітності, сприяти розвитку емпатії, самоповаги та взаєморозуміння. Як

зауважує Т. Качак, «література для дітей відповідає їхнім віковим особливостям, ураховує їхню допитливість, вразливість і емоційність, безпосередність і довірливість у сприйманні дійсності та людей» [24, с. 10].

Психолого-педагогічний аспект цього питання передбачає детальне вивчення того, як саме дитяча література може впливати на формування толерантності у молодших школярів. Літературні твори, що містять різноманітні соціальні та культурні ситуації, дають можливість дітям через переживання героїв книги не тільки пізнати інші культури, але й розвивати критичне мислення щодо своїх упереджень та стереотипів. Педагоги та психологи вбачають у літературі потужний засіб формування моральних принципів, що сприяють розвитку соціальної гармонії [18, с. 78].

У цьому контексті важливо не лише розглядати, як дитяча література впливає на розвиток толерантності, але й дослідити, які психолого-педагогічні аспекти цього впливу є найефективнішими. Як правильно вибирати літературні твори для дітей, які механізми їхнього впливу на психіку дитини, і яким чином ці твори допомагають формувати соціально значущі якості — всі ці питання потребують глибокого аналізу та розкриття в контексті сучасних педагогічних практик.

Дитяча література є потужним інструментом, що впливає на емоційний та когнітивний розвиток дитини. Через образи, ситуації і характери героїв, діти можуть переживати різні соціальні ролі і навчатися відчувати співчуття до інших. Літературні твори, що зображують різноманітність культур, етнічних груп, соціальних умов, дають дитині можливість ідентифікувати себе з іншими людьми, розуміти їхні почуття, переживання та мотиви вчинків. «Читаючи, дитина не тільки пізнає світ (пізнавальна функція), моделі поведінки й стосунків людини (виховна та суспільно-формувальна функції), ідентифікує себе у світі, а й отримує задоволення від читання (розважальна функція)» [23, с. 52].

Психологічно діти вбирають через читання не лише розповіді, а й відчуття героїв, їх емоції та моральні дилеми. Це дозволяє маленьким читачам усвідомити, що відмінність не є причиною для відторгнення, а навпаки — для

прийняття та взаєморозуміння. Наприклад, літературні образи дітей з обмеженими можливостями, національних меншин або з різних соціальних верств, які часто виступають у ролі героїв у творах, можуть стати моделями для наслідування, сприяючи розвитку емоційної відвертості та усвідомлення прав інших людей.

Дитяча література є важливим інструментом у вихованні моральних якостей у дітей, оскільки вона сприяє розвитку етичних норм і цінностей, необхідних для гармонійного співіснування в суспільстві. Літературні твори можуть допомогти дітям освоїти поняття справедливості, чесності, співпереживання, доброзичливості та взаємоповаги до інших. Читання книг, в яких герої стикаються з моральними дилемами, долають труднощі через взаєморозуміння та підтримку, дозволяє дітям усвідомити, як важливо бути чуйними та толерантними до оточуючих [35, с. 105].

Основною метою використання літератури у вихованні є формування у дітей високих моральних стандартів, таких як чесність, відповідальність, відкритість і повага до прав інших людей. Через переживання персонажів, діти можуть навчитися правильно реагувати на соціальні виклики, приймати важливі рішення і здійснювати моральний вибір. Важливою є роль літературних образів, які демонструють приклади доброї і поганої поведінки, що допомагає дітям зробити висновки про правильне і неправильне, а також виховує здатність оцінювати наслідки своїх вчинків.

Крім того, літературні твори можуть стати основою для розвитку соціальних навичок. Наприклад, вивчаючи стосунки героїв, діти вчаться, як важливо підтримувати один одного, визнавати чужі права і не чинити шкоди іншій людині. Дитяча література є не лише джерелом емоційного розвитку, але й потужним засобом для формування основних моральних принципів, які лежать в основі поведінки людини в суспільстві.

Використання правильно підібраних книг дає можливість педагогам і батькам створити сприятливі умови для виховання моральних якостей, які сприяють розвитку соціальної компетентності дітей. Це дозволяє дітям не лише

краще адаптуватися до соціального середовища, але й сприяє їхньому моральному і етичному зростанню, що має важливе значення для формування особистості з високими духовними і соціальними цінностями.

Емпатія, або здатність ставити себе на місце іншої людини, є важливим компонентом толерантності. Література має особливу роль у розвитку емпатії, адже через переживання героїв діти навчаються розуміти, що відчують інші. Книжки, в яких йдеться про труднощі, з якими стикаються люди з різних соціальних груп, можуть допомогти дитині зрозуміти глибину переживань тих, хто має інші соціальні, культурні чи фізичні ознаки [35, с. 105].

Читання творів, де головні герої або їхні друзі є «не такими, як всі», допомагає дитині розвинути вміння ставити себе на місце інших, а це є важливим кроком на шляху до формування толерантності. Однак важливо, щоб літературні твори не лише показували ці труднощі, а й пропонували можливі шляхи вирішення проблем через співпрацю, підтримку та взаєморозуміння.

Дитяча література, що зображує образи людей з різних національних, етнічних або релігійних груп, а також персонажів, що належать до груп з особливими потребами, може сприяти зменшенню соціальних бар'єрів та стереотипів. Діти, що знайомляться з такими історіями, навчаються розглядати кожну людину як індивідуальність, незалежно від її соціального статусу чи особливостей. Це знижує ймовірність виникнення нетерпимості або упереджень у майбутньому.

Також важливим аспектом є те, що дитяча література часто пропонує універсальні теми, що об'єднують дітей, незалежно від їхніх соціальних або фізичних відмінностей. Історії про дружбу, співпрацю, боротьбу за справедливість чи пошук себе можуть бути зрозумілі всім дітям, що дозволяє їм виявляти толерантність не лише в контексті міжкультурних відносин, але й в соціальних питаннях [39, с. 22].

У педагогічній практиці дитяча література може бути використана не лише як емоційно насичений матеріал для формування толерантності, але й як інструмент для проведення спеціальних навчальних заходів. Уроки, присвячені

розгляду літературних творів, можуть включати обговорення важливих моральних тем, сприяти розвитку соціальних навичок та формуванню емоційного інтелекту дітей.

Крім того, педагог може використовувати літературу для організації рольових ігор або проектних робіт, що дозволяють дітям взяти участь у розв'язанні моральних дилем, знайти способи співпраці та вирішення конфліктів.

Отже, дитяча література має величезний потенціал для виховання толерантності у дітей. Вона сприяє формуванню таких моральних якостей, як співчуття, емпатія, прийняття різноманітності та взаєморозуміння. Через літературні твори діти можуть навчатися тому, як важливо поважати інших людей, як долати соціальні бар'єри та як взаємодіяти з оточенням на основі принципів рівності та справедливості. Психолого-педагогічний підхід до вибору та використання літератури є важливим елементом виховного процесу, що може значно вплинути на формування толерантної особистості.

1.4. Методичні підходи до використання літературних творів у формуванні толерантності

Виховання толерантності в дітей є однією з головних завдань сучасної освіти, адже здатність до взаєморозуміння, поваги та співпраці з іншими людьми є основою для побудови гармонійного суспільства. Література, як один із потужних засобів навчання, має велике значення в цьому процесі. Літературні твори, що зображують різноманітність, культурні відмінності та взаємоповагу, можуть сприяти розвитку в дітей таких якостей, як емпатія, терпимість та відкритість до різних поглядів і переконань. Для досягнення цього необхідно застосовувати різноманітні методичні підходи, які дозволяють ефективно використовувати літературні твори для формування толерантності.

Методичні підходи до використання літератури включають різноманітні стратегії, що враховують індивідуальні потреби дітей, їх рівень розвитку та

здатність до сприйняття складних моральних тем. До таких підходів належать аналіз і обговорення літературних творів, створення ситуацій для співпереживання героям, проведення інтегрованих уроків, де літературні твори є основою для розвитку соціальних навичок і моральних цінностей. Крім того, важливими є методи, що сприяють розвитку критичного мислення та самостійного висловлювання думок учнів щодо прочитаного, що допомагає їм сформувати власні уявлення про толерантність і взаємоповагу [49, с. 112].

У педагогічній практиці використовуються як традиційні методи (читання та обговорення творів, написання творів і есе), так і інноваційні підходи, такі як проектна діяльність, рольові ігри, використання мультимедійних засобів для створення інтерактивних навчальних процесів. Важливим є створення атмосфери відкритості і безпеки на заняттях, де кожен учень має можливість висловити свої думки та переживання, обговорюючи прочитане. Це дозволяє не тільки формувати толерантне ставлення до інших, але й допомагає розвивати комунікативні навички, критичне мислення та емоційну грамотність.

Аналіз і обговорення літературних творів є одним з основних методів формування толерантності у дітей. Через розгляд поведінки персонажів, їх вчинків, мотивів і взаємодії з іншими людьми діти отримують можливість зрозуміти важливі соціальні концепти, такі як повага, співчуття та взаємодопомога. Така діяльність сприяє розвитку моральних якостей та емоційної зрілості учнів [49, с. 112].

Обговорення твору допомагає учням розвивати критичне мислення, адже вони вчаться аналізувати ситуації, в яких персонажі проявляють толерантність або нетерпимість. Важливо акцентувати увагу на різноманітних соціальних, культурних чи фізичних особливостях героїв і їхньому ставленні до цих відмінностей. Це дозволяє дітям зрозуміти, чому важливо приймати інших такими, якими вони є, і чому відмінності не повинні ставати перешкодою для взаєморозуміння та співпраці.

Під час обговорення вчитель повинен активно заохочувати учнів до висловлення власних думок і порівняння їх із поведінкою героїв літературних

творів. Така взаємодія сприяє розвитку емпатії та допомагає дітям знайти рішення для складних ситуацій, що виникають у книгах. Це також допомагає дітям визначити, як вони самі повинні поводитися в аналогічних ситуаціях у реальному житті, формуючи тим самим толерантне ставлення до інших.

Інтегровані уроки є важливим методичним підходом у формуванні толерантності, оскільки вони дозволяють поєднувати вивчення літератури з розкриттям моральних, соціальних та етичних аспектів. Ці уроки дають можливість не лише аналізувати літературні твори, але й обговорювати важливі суспільні поняття, такі як права людини, етика, співпереживання та рівність.

Наприклад, на інтегрованих уроках можна обговорювати такі теми, як «дружба», використовуючи літературні твори, де герої різних національностей чи культур співпрацюють, долають труднощі та підтримують один одного. Такий підхід дозволяє учням не тільки вивчати літературу, але й розглядати питання взаємоповаги, взаєморозуміння та дружби в більш широкому контексті [73, с. 74].

Інтегровані уроки можуть поєднувати різні навчальні предмети, такі як літературне читання, історія, географія та соціальні науки. Це дозволяє розширити горизонти учнів, допомагаючи їм зрозуміти важливість тем, які стосуються соціальних відносин, етики та взаємоповаги, у реальному житті. Такий міжпредметний підхід сприяє розвитку критичного мислення та формуванню толерантних поглядів серед учнів.

Рольові ігри є потужним методом для розвитку толерантності серед учнів. Вони надають можливість дітям відчувати себе на місці інших людей, розуміти їхні почуття, переживання та точку зору. Цей підхід дозволяє не тільки осмислювати соціальні норми та етику, але й відтворювати ситуації, в яких виникають питання толерантності або нетерпимості.

Під час рольових ігор учні можуть грати ролі героїв літературних творів, де персонажі демонструють різні аспекти толерантної поведінки, або ж вони можуть створювати власні ситуації, що відображають ідеї толерантності та

взаєморозуміння. Це дає змогу дітям краще зрозуміти, як важливо поважати інших, незалежно від їхніх відмінностей [49, с. 112].

Наприклад, під час вивчення твору, де персонажі проявляють терпимість або, навпаки, нетерпимість, учні можуть взяти на себе ролі героїв і відтворити сцени з книги. Це допомагає не тільки практикувати соціальні навички, але й глибше проникнути в емоційний стан персонажа, що сприяє розвитку емпатії, взаєморозуміння та навичок комунікації. Рольові ігри активно сприяють формуванню толерантності, допомагаючи дітям краще зрозуміти соціальні реалії та важливість поваги до прав і почуттів інших людей.

Проектна діяльність є важливим методом для глибшого занурення учнів у тему толерантності та соціальних відносин. Цей підхід дозволяє дітям не тільки теоретично освоювати поняття, але й практично досліджувати і висвітлювати проблеми, пов'язані з нетерпимістю, расизмом, дискримінацією та іншими соціальними явищами, через призму літературних творів. Проектна діяльність може бути індивідуальною або груповою і включає кілька етапів: дослідження, презентації, обговорення та рефлексії, що допомагають учням систематизувати отриману інформацію та впроваджувати її у практичне використання [49, с. 112].

Проект може включати різноманітні форми діяльності: створення презентацій, малюнків, сценаріїв для театралізованих вистав, а також виготовлення відео, що базуються на літературних творах. Ці проекти можуть підкреслювати важливість взаємоповаги, прийняття різних людей, а також розвивати у дітей здатність аналізувати соціальні ситуації, шукати шляхи вирішення конфліктів та розуміти важливість соціальної інтеграції.

Проектна діяльність не лише допомагає учням поглибити знання про толерантність, але й розвиває їхні творчі здібності, навички співпраці в команді, а також дозволяє учням краще розуміти та приймати різноманіття в суспільстві. Це також сприяє розвитку критичного мислення та усвідомлення важливості соціальних цінностей.

Інтерактивні методи є важливою частиною сучасного навчального процесу, адже вони включають використання мультимедійних ресурсів, відео, аудіокниг та онлайн-інструментів для створення більш захоплюючих і динамічних уроків. Ці методи дозволяють залучити учнів до активної участі в навчанні, допомагаючи їм краще зрозуміти і засвоїти інформацію, а також сприяють розвитку навичок критичного мислення та комунікації [49, с. 112].

Застосування мультимедійних ресурсів і онлайн-інструментів дає можливість створювати інтерактивні уроки, де учні можуть взаємодіяти з літературними творами через різні жанри та формати. Наприклад, за допомогою відео або аудіоверсій літературних творів, учні можуть по-новому сприймати текст, що сприяє більш глибокому розумінню та обговоренню теми толерантності.

Одним із прикладів використання інтерактивних методів є створення онлайн-обговорень, де учні мають змогу дискутувати на теми, пов'язані з толерантністю, після перегляду відео або прослуховування аудіокниг. Вони можуть висловлювати свої думки, аналізувати поведінку персонажів та шукати рішення для складних соціальних ситуацій. Також ефективними є інтерактивні квести та ігри, які дозволяють дітям застосовувати отримані знання на практиці, працювати в командах, обирати різні стратегії та отримувати зворотний зв'язок.

Для дітей молодшого шкільного віку використання візуальних засобів, таких як малюнки, комікси, картини, є важливим методом навчання, особливо коли йдеться про формування таких соціальних якостей, як толерантність. Візуальні образи дозволяють дітям краще сприймати та засвоювати моральні уроки, надаючи їм можливість зрозуміти і запам'ятати важливі моменти з літературних творів через образи та кольори.

Малюнки та інші візуальні засоби допомагають створювати емоційний контекст для кожної ситуації, що описується в книзі. Наприклад, картинки, що зображують сцени з літератури, де персонажі працюють разом, долають труднощі або взаємодіють з іншими людьми, сприяють розумінню ідей

толерантності та взаємопідтримки. Візуальні образи можуть бути доповненням до тексту, що дає змогу дітям не лише краще засвоїти інформацію, а й розвивати власні творчі здібності, створюючи або інтерпретуючи малюнки на основі прочитаного [29, с. 22].

Отже, усі ці методичні підходи дозволяють не тільки залучити дітей до глибокого аналізу літературних творів, але й допомагають сформувати у них основи толерантності, взаємоповаги та соціальної зрілості. Вони сприяють розвитку моральних якостей, покращують взаєморозуміння серед дітей, виховують емоційну та соціальну компетентність, що є основою для гармонійного існування в багатокультурному суспільстві.

Висновки до 1 розділу

У першому розділі роботи детально розглянуто теоретичні основи виховання толерантності в інклюзивному середовищі, зокрема в рамках НУШ, а також роль дитячої літератури у цьому процесі.

Проаналізовано поняття толерантності, його сутність і структуру. Виявлено, що толерантність є комплексним явищем, яке включає емоційну, когнітивну та поведінкову складові. Це важливий аспект формування особистості, оскільки він сприяє розвитку моральних якостей, таких як співпереживання, терпимість і взаємоповага.

Досліджено принципи та особливості інклюзивного освітнього середовища НУШ, що передбачає доступність і рівність можливостей для всіх учнів, врахування їхніх індивідуальних потреб і розвиток толерантності через співпрацю з педагогами та однолітками. Також було обґрунтовано виклики, що виникають на шляху впровадження інклюзії, зокрема нестача ресурсів, необхідність підвищення кваліфікації педагогів та подолання соціальних стереотипів.

Розглянуто важливість дитячої літератури в процесі виховання толерантності. Літературні твори мають великий потенціал для формування у дітей моральних цінностей, таких як чесність, справедливість, доброта та взаємоповага. Психолого-педагогічний аспект цього процесу полягає в тому, що література дозволяє дітям освоювати соціальні норми, через взаємодію з героями книг учні здобувають досвід співпереживання та розуміння інших.

Обґрунтовані методичні підходи до використання літературних творів у формуванні толерантності. Зокрема, аналіз і обговорення літературних творів, інтегровані уроки, рольові ігри, проектна діяльність і використання інтерактивних методів є ефективними засобами для розвитку толерантності у дітей.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗАСОБАМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Виявлення рівня толерантності учнів початкової школи в інклюзивному середовищі НУШ

У межах даного магістерського дослідження було здійснено педагогічну роботу в _____ з учнями 4 класів з метою виявлення рівня сформованості толерантності у молодших школярів в умовах інклюзивного освітнього середовища Нової української школи. Формування толерантного ставлення до інших людей, зокрема до дітей з особливими освітніми потребами, розглядається як одне з ключових завдань сучасної початкової освіти, адже саме в цьому віці закладаються основи морально-етичної поведінки, уміння співпрацювати, поважати думку інших і сприймати різноманітність.

Метою дослідження було визначення рівня сформованості толерантних якостей у молодших школярів та оцінка ефективності запропонованої методики педагогічної роботи для розвитку толерантності в інклюзивному середовищі.

Експериментальне дослідження проводилося на базі

Івано-Франківської міської ради. Для участі в ньому було обрано два паралельні класи: 4-Ж (32 учні) та 4-Д (35 учнів). При цьому 4-Ж клас виступав як експериментальний, у якому здійснювалося впровадження авторської методики навчання роботи з фразеологізмами із використанням інноваційних технологій та інтерактивних прийомів, тоді як 4-Д клас виконував роль контрольного, де навчання відбувалося відповідно до чинної програми без додаткових методичних новацій. Загальна кількість учнів, залучених до дослідження, становила 67 осіб.

Дослідження відбувалося у кілька етапів. На констатувальному етапі було визначено вихідний рівень сформованості толерантного ставлення до інших. Для цього використовувалися діагностичні завдання, тести та спостереження.

Формувальний етап передбачав безпосереднє впровадження експериментальної методики у 4-Ж класі. Учні читали й аналізували дитячу літературу, виконували завдання з використанням ігрових технологій, цифрових ресурсів, інтерактивних вправ та творчих методів, які сприяли формуванню толерантного ставлення до інших. У 4-Д класі навчальний процес здійснювався традиційними методами, без застосування додаткових новацій.

На контрольному етапі було проведено повторну діагностику з метою порівняння результатів експериментального та контрольного класів.

У рамках дослідження було поставлено такі завдання:

- 1) визначити критерії та показники сформованості толерантності у молодших школярів;
- 2) провести діагностику рівня толерантності учнів на початковому (констатувальному) етапі дослідження;
- 3) розробити і впровадити систему педагогічних заходів, спрямованих на формування толерантного ставлення до ровесників і дорослих;
- 4) перевірити ефективність запропонованої методики шляхом аналізу результатів повторного діагностування на контрольному етапі.

Здійснене дослідження дало можливість комплексно оцінити рівень сформованості толерантності молодших школярів та обґрунтувати педагогічні умови, необхідні для її розвитку в інклюзивному середовищі Нової української школи.

Дослідження включало три основні етапи, кожен із яких мав чітко визначену мету, завдання та методи реалізації.

1. Констатувальний етап — на цьому етапі було поставлено завдання визначити початковий рівень сформованості толерантності серед учнів 4 класів. Для цього учням було запропоновано пройти анкетування, спеціально адаптоване до їхнього віку, яке містило доступні, зрозумілі запитання,

спрямовані на виявлення особистісного ставлення дітей до однолітків, готовності допомагати іншим, здатності до сприйняття відмінностей між людьми, уміння працювати в колективі та конструктивно взаємодіяти. Завдяки анкетуванню вдалося виявити:

- рівень знань молодших школярів про поняття толерантності;
- їх емоційне ставлення до дітей, які мають певні відмінності чи особливості;
- готовність підтримувати, допомагати та проявляти доброзичливість;
- уміння працювати в групі, враховуючи інтереси й думки інших.

2. Формувальний етап — був спрямований на практичну реалізацію системи заходів, розроблених для формування толерантності учнів початкової школи в інклюзивному середовищі з учнями експериментального класу (4-Ж). Цей етап відігравав ключову роль у досягненні мети дослідження, адже саме тут відбувалася активна педагогічна робота з учнями, закріплення теоретичних знань та формування відповідних умінь і навичок.

Основою формувального етапу стали ігрові, інтерактивні та творчі методики, які відповідали психологічним і віковим особливостям дітей молодшого шкільного віку. Пріоритет надавався таким видам діяльності, які забезпечували емоційне залучення дітей, сприяли створенню атмосфери доброзичливості, взаємоповаги, підтримки та взаєморозуміння.

Використано низку сучасних українських творів, у яких розкриваються питання прийняття, поваги до інших, розуміння особливостей людей та доброзичливого ставлення до різноманітності. Зокрема, для роботи з учнями були обрані такі книги: Г. Міхаліциної «Дім для Зозулі», Г. Олійко «Сукня для Марусі», Л. Ніці «Дві бабусі в незвичайній школі, або скарб у візку», К. Бабкіної «Шапочка і кит», а також твір зі збірки «Зайчик-нестрибайчик та інші: інклюзивні книжки для дітей» (укладеної платформою БараБука). Ці тексти були підібрані з огляду на їхню виховну цінність, зокрема, здатність допомогти дітям усвідомити унікальність кожної людини, навчити емпатії, взаємопідтримці та розумінню особливих потреб однолітків. Зазначені художні

твори сприяли створенню сприятливого психологічного клімату в інклюзивному середовищі, розвитку у дітей позитивного ставлення до різноманітності, формуванню почуття доброти, справедливості та толерантності.

Також застосовувалися інтерактивні вправи, спрямовані на розвиток комунікативних умінь, вміння слухати співрозмовника, висловлювати власну думку і водночас враховувати думки інших. Важливим елементом роботи були дискусії у формі діалогів або «круглих столів», де діти мали змогу аргументовано відстоювати свої позиції, але при цьому поважати опонента.

Творчі завдання, наприклад створення плакатів, аплікацій чи малюнків на тему «Яким має бути добрий друг» або «Як допомогти тому, хто потребує підтримки», сприяли закріпленню позитивного ставлення до різноманітності, формуванню емпатії та співчуття.

На формувальному етапі дослідження вдалося забезпечити комплексну реалізацію педагогічних заходів, спрямованих на виховання у дітей почуття толерантності, навичок конструктивної комунікації, співпраці та взаєморозуміння, що відповідає завданням інклюзивного середовища Нової української школи.

3. Контрольний етап — заключний етап дослідження, який був спрямований на перевірку ефективності впровадженої системи педагогічних заходів. На цьому етапі знову було проведено анкетування за тією ж методикою, що й на констатувальному етапі, щоб об'єктивно оцінити динаміку змін та порівняти початковий і кінцевий рівень сформованості толерантності. Особливу увагу під час аналізу результатів контрольного етапу приділяли таким аспектам:

- рівень розуміння учнями сутності поняття «толерантність»;
- ставлення до різних однолітків, готовність приймати їх такими, якими вони є;
- здатність до співпраці, взаємопідтримки, розв'язання конфліктів мирним шляхом;

–сформованість навичок конструктивної взаємодії та комунікації в групі.

Результати контрольного етапу дозволили зробити висновок про ефективність впровадженої методики формування толерантності в інклюзивному середовищі початкової школи та окреслити перспективні напрями подальшої педагогічної діяльності у цьому напрямі.

Для об'єктивного оцінювання рівня сформованості толерантності учнів 4 класу було визначено основні критерії, що максимально враховують вікові та психологічні особливості молодших школярів.

Когнітивний критерій. Цей критерій дозволяє виявити рівень знань дітей про поняття «толерантність» та їхнє усвідомлення його значення. Він передбачає оцінку таких показників, як:

- розуміння суті толерантності (що це прийняття інших, незалежно від відмінностей);
- знання прикладів толерантної поведінки у повсякденному житті;
- усвідомлення власної ролі у формуванні доброзичливої атмосфери серед однолітків.

Розвиток когнітивного аспекту передбачає роботу з поняттями, пояснення значення важливих моральних категорій, проведення бесід і дискусій.

Емоційно-ціннісний критерій. Цей критерій відображає особистісне ставлення молодших школярів до проявів різноманітності серед людей, до однолітків, які мають особливості (наприклад, інший колір шкіри, особливості розвитку чи стану здоров'я, інший стиль поведінки). Основні показники тут такі:

- наявність співчуття, емпатії до інших;
- готовність допомагати у складних ситуаціях;
- відсутність негативних емоцій щодо відмінностей інших дітей;
- підтримка атмосфери взаємоповаги й доброзичливості.

Цей критерій дозволяє оцінити, наскільки дитина вміє відчувати чужий біль, радість, як реагує на потребу в допомозі.

Поведінковий критерій. Поведінковий критерій дає змогу оцінити, чи реалізує дитина свої знання і цінності на практиці.

Його показниками виступають:

- участь у колективних іграх і завданнях без проявів агресії чи дискримінації;
- готовність приймати у гру або спільну діяльність дітей, які чимось відрізняються;
- вміння діяти справедливо, дотримуючись правил співжиття і взаємодії;
- прояви підтримки, допомоги та співробітництва.

Поведінковий критерій демонструє, наскільки реальна поведінка школяра відповідає поняттю толерантності, а не лише його уявлення про неї.

Комунікативний критерій. Цей критерій фіксує розвиток навичок конструктивного спілкування. У цьому віці надзвичайно важливо формувати вміння домовлятися, вести діалог, слухати співрозмовника і при цьому поважати його думку. Показниками можуть бути:

- вміння висловлювати свої почуття і думки без приниження інших;
- готовність вислухати товариша, прийняти іншу точку зору;
- здатність мирно вирішувати конфлікти, уникати сварок;
- вміння співпрацювати у групі для досягнення спільної мети.

Таким чином, комплексне застосування цих критеріїв — когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового та комунікативного — дало змогу максимально повно і глибоко оцінити рівень сформованості толерантних якостей у молодших школярів.

На основі виділених критеріїв ми схарактеризували високий, середній та низький рівень сформованості толерантності учнів 4 класу.

Високий рівень сформованості толерантності у молодших школярів характеризувався тим, що учні чітко розуміли зміст поняття «толерантність», могли навести власні приклади та впевнено пояснити його значення, демонструючи стійкі знання про важливість поваги до інших людей. У них спостерігалось стабільне позитивне емоційне ставлення до дітей, які мають

різні особливості, вони виявляли співчуття, готовність підтримати та допомогти, щиро прагнули встановити доброзичливі стосунки. Поведінка таких учнів залишалася послідовно толерантною у різних життєвих ситуаціях: вони активно долучалися до спільної діяльності, приймали інших без упереджень, охоче пропонували свою допомогу. У комунікативному аспекті діти з високим рівнем толерантності впевнено взаємодіяли з однолітками, демонстрували конструктивне і шанобливе спілкування, уміли висловлювати власну думку, враховуючи позицію інших, та проявляли здатність мирно розв'язувати конфлікти.

Середній рівень сформованості толерантності у молодших школярів проявлявся тим, що учні загалом розуміли сутність поняття «толерантність», проте часом плуталися у його визначеннях або не завжди могли чітко пояснити приклади на практиці. У більшості випадків вони демонстрували доброзичливе ставлення до інших, були здатні співпереживати, однак іноді виявляли обмежену чутливість до відмінностей між людьми. У поведінці такі учні зазвичай дотримувалися норм взаємоповаги, однак у стресових або складних ситуаціях могли уникати активної участі чи проявляти незначні ознаки упередженості. У сфері комунікації школярі з середнім рівнем сформованості толерантності здебільшого залишалися відкритими до співпраці та спілкування, проте у вирішенні конфліктів або для кращого розуміння позиції інших часто потребували допомоги дорослих.

Низький рівень сформованості толерантності у молодших школярів характеризувався тим, що учні мали поверхнєве або нечітке уявлення про сутність поняття «толерантність», не могли навести прикладів чи надавали неправильні пояснення його значення. В емоційно-ціннісному плані вони часто виявляли байдужість або навіть негативні емоції до дітей, які чимось відрізнялися, не були готові підтримати чи допомогти іншим. У поведінці такі учні демонстрували упереджене або замкнуте ставлення, намагалися уникати спільної діяльності з дітьми, яких сприймали як «інших», інколи проявляли агресію чи відверте небажання співпрацювати. У комунікативному аспекті

спостерігалися суттєві труднощі: діти неохоче взаємодіяли, не вміли уважно слухати чи приймати думку співрозмовника, а також часто не контролювали власні емоції у разі виникнення суперечок.

Для перевірки рівня сформованості толерантності учнів 4 класів в інклюзивному середовищі ми запропонували анкетування, яке було спеціально адаптоване до вікових особливостей молодших школярів. Ми здійснили вихідне дослідження з 4-Д та 4-Ж класами. Це анкетування мало на меті виявити, як діти розуміють поняття толерантності, як ставляться до однолітків, які відрізняються за певними ознаками, чи готові вони допомагати іншим, співпрацювати, підтримувати і приймати різноманітність.

Запитання були сформульовані у доступній, зрозумілій формі, щоб діти могли чесно і відкрито висловити власну думку. Анкета передбачала як запитання з вибором відповіді, так і відкриті запитання для того, щоб учні могли дати розгорнуті відповіді, навести приклади з власного досвіду (Додаток А).

Частина 1. Питання з вибором відповіді (аналіз)

1. Чи подобається тобі грати або працювати з учнями, які мають особливі потреби? Більшість дітей зазначили, що їм це подобається, однак чимала кількість відповіла «інколи». Це свідчить, що вони загалом не заперечують проти спільної діяльності, але почуваються іноді невпевнено через брак досвіду чи стереотипи. Така відповідь характерна для **середнього рівня сформованості толерантності**, коли дитина теоретично розуміє, що потрібно бути доброзичливим, але не завжди емоційно готова до цього.

2. Якщо твій однокласник має труднощі з навчанням або рухами, ти допомагаєш йому? Більшість дітей повідомили, що допомагають, але часто додавали, що роблять це не завжди. Це вказує на достатньо сформоване бажання підтримувати інших, однак ця готовність ще залежить від ситуації. Такий результат теж відноситься до **середнього рівня**, бо діти потребують додаткового розвитку стійких навичок допомоги.

3. Як ти реагуєш, коли хтось у класі відрізняється від інших? Частина учнів сказала, що приймає однокласників такими, які вони є, але дехто визнав, що інколи дивується або відчуває певний страх. Це демонструє загальну налаштованість на толерантність, однак ще з наявними елементами остраху — тобто **середній рівень**.

4. Чи готовий ти навчатися разом з учнями, які потребують більше уваги вчителя? Переважно діти відповіли, що так, однак було чимало тих, хто зазначав «залежить від ситуації». Це говорить про часткову готовність до інклюзивного навчання, що також підтверджує **середній рівень сформованості**.

5. Що ти робиш, якщо бачиш, що однокласника дразнять або ігнорують через його особливості? Діти найчастіше відповідали, що намагаються не брати участь або мовчати, а лише окремі учні казали, що готові захищати. Це вказує, що навички активної протидії дискримінації розвинені ще недостатньо, тому теж відноситься до **середнього рівня**.

Частина 2. Відкриті питання (аналіз результатів)

Під час відповідей на відкриті запитання учні виявили загалом достатньо високий рівень розуміння сутності толерантності, однак водночас з окремими прогалинами, що вказують на переважання **середнього рівня** у частини дітей.

На запитання «**Що означає толерантність у нашому класі?**» більшість школярів чітко пояснили, що це повага до інших, взаємодопомога, дружба, що демонструє сформоване когнітивне уявлення про поняття. Такі відповіді можна віднести до **високого та середнього рівня когнітивного критерію** — адже вони показують розуміння суті терміна. Однак деякі діти дали більш загальні або нечіткі пояснення, наприклад «толерантність — це бути добрим», що свідчить про **середній рівень** — загальне позитивне ставлення, але недостатньо глибоке розуміння.

У відповідях на питання «**Як ти допомагаєш однокласникам, якщо вони відчувають труднощі?**» школярі зауважували, що допомагають пояснити завдання, граються разом, підтримують однокласників. Такі відповіді

демонструють високий рівень сформованих поведінкових навичок, оскільки діти вміють і готові на практиці діяти доброзичливо.

Щодо запитання **«Що ти відчуваєш, коли працюєш з дітьми, які відрізняються?»**, більшість дітей зазначили, що їм «приємно, цікаво», але деякі додавали, що інколи буває «страшно» або «незвично». Це вказує, що загалом емоційне прийняття у них сформоване, однак з окремими тривожними моментами. Тобто за емоційно-ціннісним критерієм можна оцінити переважно **середній рівень**, адже ще потрібна робота над стійкістю позитивних емоцій і зменшенням бар'єрів у сприйнятті «інакшості».

При відповіді на питання **«Які правила допомагають усім почуватися добре?»**, школярі називали «не сваритися», «бути добрим», «поважати інших» — це свідчить про високий рівень морально-етичного усвідомлення і хороший комунікативний рівень, бо діти розуміють важливість правил, що регулюють доброзичливу взаємодію в інклюзивному середовищі.

У відповіді на **«Що б ти порадив(ла), щоб краще розуміти і поважати інших?»** діти пропонували «слухати один одного», «не сміятися», «допомагати» — тобто продемонстрували високий рівень моральних цінностей і готовності підтримувати сприятливий мікроклімат.

Частина 3. Ситуаційні запитання (аналіз результатів без відсотків)

У ситуаційних запитаннях учні продемонстрували різноманітні реакції, що дозволяє оцінити сформованість їхньої толерантної поведінки в умовах інклюзивного середовища.

На запитання **«Якщо твій однокласник з особливими потребами не може виконати завдання — що зробиш?»** більшість дітей зазначили, що допоможуть йому. Це свідчить про високий рівень емпатії, готовності підтримати, проявити співчуття і відповідальність без очікування вказівок від дорослого.

Частина учнів відповіла, що повідомлять про ситуацію вчителя. Така відповідь відображає середній рівень сформованих навичок — діти

усвідомлюють необхідність допомоги, але ще не впевнені у власних можливостях вирішувати подібні питання самостійно.

Деякі учні сказали, що нічого не зроблять. Це вказує на низький рівень сформованості толерантної поведінки, оскільки проявляється байдужість або невпевненість, а також відсутність мотивації брати участь у спільному вирішенні проблем.

На запитання **«Кого ти вибереш у партнери для роботи — однокласника, який потребує допомоги, чи іншого?»** значна кількість дітей обрала б саме того, хто потребує підтримки. Така відповідь демонструє високий рівень соціальної зрілості, готовності до співпраці та відсутності упередженого ставлення.

Частина дітей відповіла, що віддала б перевагу іншому партнеру. Це свідчить про середній рівень сформованості толерантності — можливо, вони відчують острах або не впевнені у власних навичках допомагати.

Також були діти, які не змогли чітко відповісти на запитання. Це можна оцінити як середній або навіть низький рівень, що свідчить про сумніви, відсутність сформованої позиції чи недостатній досвід роботи в інклюзивному середовищі.

Крім анкетування, для перевірки рівня сформованості толерантності учнів 4 класів ми також використовували метод спостереження. Це дало можливість безпосередньо відстежити поведінку дітей у реальних навчальних і побутових ситуаціях, оцінити їхню готовність до співпраці, толерантне ставлення до однолітків, уміння взаємодіяти в групі, реагувати на відмінності між людьми.

Спостереження проводилося систематично протягом усього періоду дослідження, аби виявити не лише окремі прояви толерантності, а й простежити їхню сталість і динаміку. Ми організували спостереження як під час уроків (у тому числі інтегрованих і командних завдань), так і в позаурочній діяльності (ігри, проєкти, дозвілля), щоб бачити учнів у різних соціальних ролях і контекстах.

Перед початком спостереження були визначені чіткі критерії:

- прояви доброзичливості та відкритості у спілкуванні;
- готовність допомагати іншим, зокрема однокласникам з особливими освітніми потребами;
- здатність підтримувати колективну роботу, долати суперечки мирним шляхом;
- виявлення емпатії й співпереживання;
- ставлення до дітей, які відрізняються за зовнішністю, фізичними чи інтелектуальними особливостями.

Під час уроків особлива увага приділялася тому, як діти виконують спільні завдання:

- чи готові вони обирати у партнери дітей з особливими освітніми потребами;
- чи вислуховують їхню думку;
- чи надають підтримку у виконанні завдань;
- чи проявляють терплячість і тактовність.

У позаурочній діяльності ми звертали увагу на ігрові ситуації, де діти самостійно формують групи або обирають друзів для спільної гри. Тут фіксувалося, чи включають вони до гри всіх дітей, чи навпаки — відштовхують когось через відмінності або особливості поведінки. Також аналізувалося, як школярі реагують на помилки інших, чи є схильність до насмішок, чи проявляється емпатія та допомога.

Результати спостереження фіксувалися у спеціально розроблених картках спостереження, де відзначалися як позитивні, так і негативні приклади поведінки. Це дозволило проаналізувати не лише індивідуальні особливості учнів, а й загальний клімат у класному колективі (Додаток Б).

Важливо, що спостереження проводилося ненав'язливо, щоб не змінювати природної поведінки дітей. Учні не завжди знали, що саме спостерігається, — це дало змогу отримати більш достовірні дані.

Поєднання анкетування зі спостереженням дало можливість отримати більш комплексну та достовірну картину рівня сформованості толерантності у

молодших школярів. Анкетування дозволило виявити суб'єктивні уявлення дітей, їхні думки, установки та ставлення до однолітків із особливими освітніми потребами, а також з'ясувати, як вони розуміють поняття толерантності й оцінюють власну поведінку.

Водночас метод спостереження забезпечив можливість зафіксувати реальні прояви толерантної поведінки дітей у повсякденних ситуаціях, під час спілкування, спільної діяльності, взаємодії у навчальному середовищі. Це дозволило оцінити не лише знання чи наміри учнів, а й те, як вони поведуться насправді, наскільки вміють співпрацювати, допомагати, приймати відмінності інших та дотримуватися принципів поваги й рівноправності.

Таке поєднання методів підвищило об'єктивність і надійність результатів дослідження, дало змогу комплексно проаналізувати як когнітивний, так і емоційно-ціннісний, поведінковий і комунікативний аспекти формування толерантності, що є особливо важливим у контексті інклюзивної освіти Нової української школи.

Розглянемо результати у вигляді діаграми у відсотковому співвідношенні.

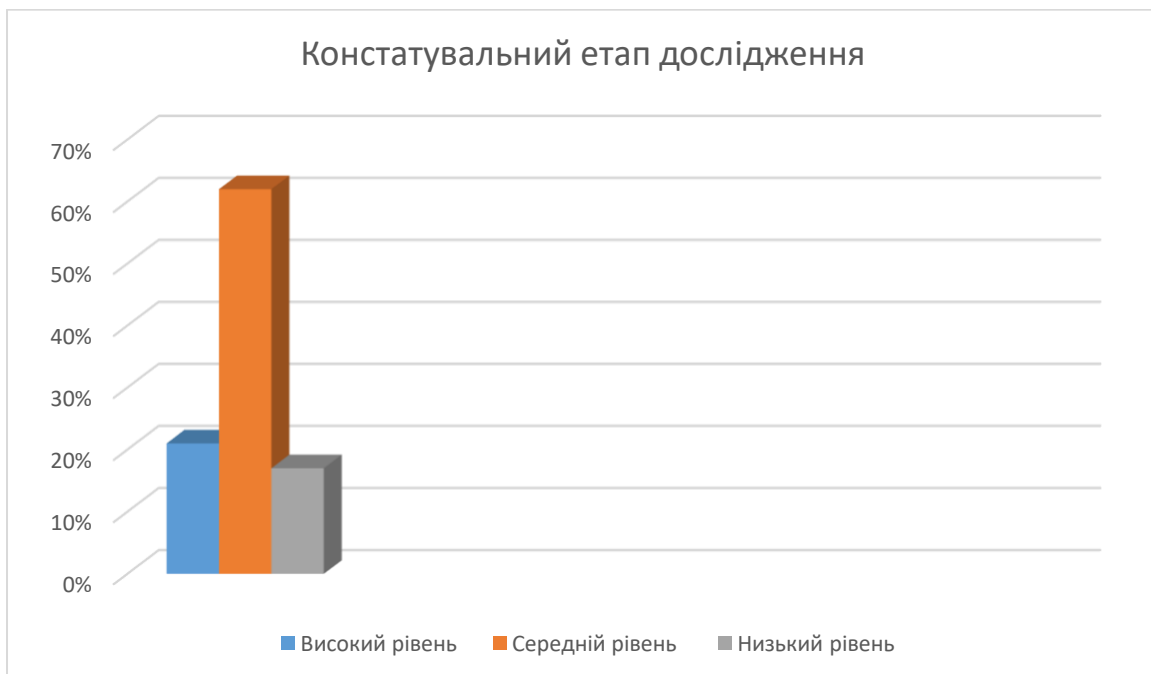

Рис 1. Діагностика рівня толерантності 4-Ж класу

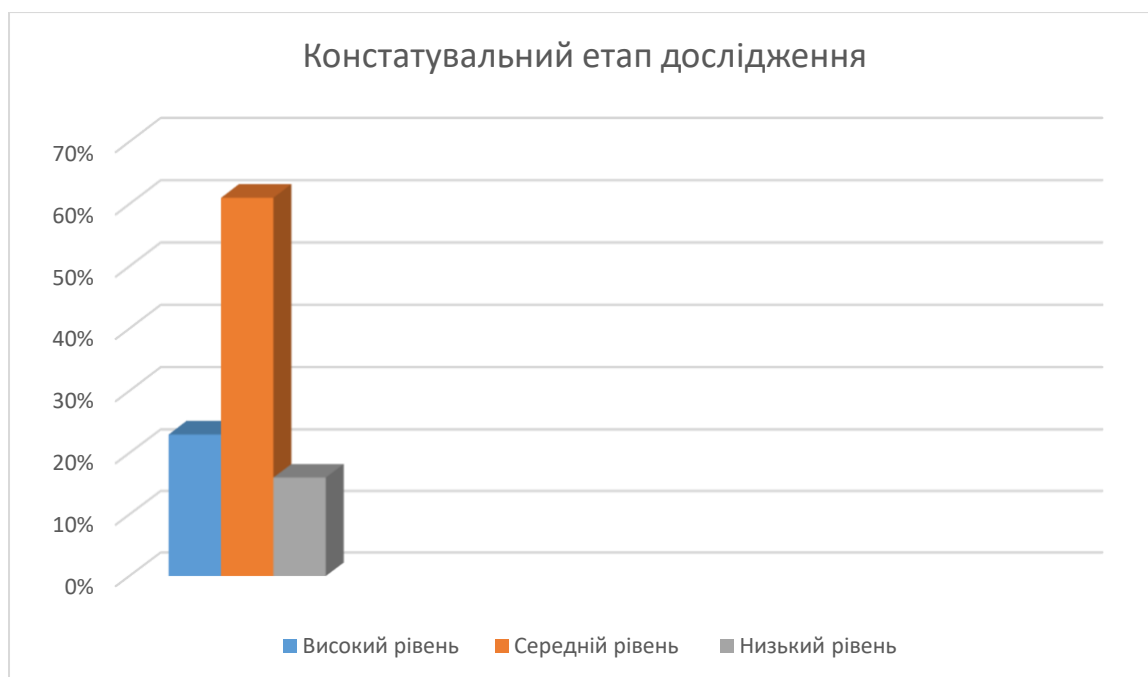

Рис 1. Діагностика рівня толерантності 4-Д класу

На основі результатів констатувального етапу дослідження, у якому брали участь учні 4-Ж (32 учні) та 4-Д (35 учнів) класів, було виявлено наступні рівні сформованості толерантності. У 4-Ж класі переважає середній рівень – 62% (20 учнів), високий рівень – 21% (7 учнів), низький рівень – 17% (5 учнів).

У 4-Д класі також домінує середній рівень – 61% (21 учень), високий рівень – 23% (8 учнів), низький рівень – 16% (6 учнів).

Емоційно-ціннісні прояви учнів свідчили про здебільшого позитивне ставлення до однолітків, які мають особливі освітні потреби, але водночас відзначалися деякі епізоди нерозуміння чи настороженості щодо відмінностей між людьми.

Поведінковий аспект також відповідав середньому рівню: учні у більшості випадків дотримувалися правил взаємоповаги, допомагали один одному, однак інколи уникали взаємодії з дітьми, які потребували більшої підтримки або викликали у них страх чи невпевненість.

Комунікативні вміння школярів переважно були достатніми для співпраці та доброзичливого спілкування, проте в деяких випадках учні потребували

допомоги дорослого для конструктивного врегулювання конфліктів чи кращого розуміння позиції інших.

Таким чином, на констатувальному етапі можна зробити висновок, що учні обох класів продемонстрували середній рівень сформованості толерантності, тому вирішення проблеми потребує подальшої цілеспрямованої педагогічної роботи.

2.2. Результати експериментального дослідження впливу дитячої літератури на виховання толерантності

Результати експериментального дослідження впливу дитячої літератури на виховання толерантності молодших школярів в умовах інклюзивного середовища демонструють важливу роль систематичної педагогічної роботи з використанням художніх творів. Адже саме через літературні образи діти можуть краще зрозуміти цінність людської різноманітності, розвинути співчуття, навчитися приймати і підтримувати інших.

Формувальний етап дослідження було організовано з учнями 4-Ж класу, який виступав експериментальним класом. Експеримент тривав 4 тижні. На даному етапі здійснювалася перевірка ефективності розробленої методики педагогічної роботи, спрямованої на формування толерантних якостей у молодших школярів в умовах інклюзивного середовища.

Зокрема, було проведено ретельний відбір та аналіз дитячої літератури, присвяченої тематиці толерантності та інклюзії. При цьому враховувалися твори, доступні для сприйняття молодшими школярами, які містять приклади позитивної взаємодії, доброзичливості, співпраці, взаємоповаги та прийняття інших. Відібрані тексти стали основою для організації системи виховних занять і практичних завдань, спрямованих на розвиток у дітей умінь співпрацювати, висловлювати власну думку, чути інших, приймати відмінності та уникати конфліктних ситуацій.

Особлива увага приділялася створенню атмосфери підтримки, довіри та безпеки, що дозволило кожному учневі відчути власну значущість у колективі й активно долучитися до освітнього процесу.

У роботі використовувалися оповідання, казки, сучасні історії з життя дітей, де висвітлювалися питання допомоги, взаємоповаги, подолання упереджень, готовності підтримати однолітків з особливими потребами. Ми застосовували різноманітні методи роботи з текстом: читання, обговорення, рольові ігри за мотивами творів, складання власних історій, що дозволяло формувати в учнів емоційно позитивне ставлення до інших і закріплювати навички толерантної поведінки.

Ми дібрали твори дитячої літератури, які мають значний виховний потенціал і сприяють формуванню у молодших школярів толерантності, поваги до інших людей, а також розуміння особливостей інклюзивного середовища. До цієї добірки увійшли як класичні, так і сучасні автори, твори яких порушують питання дружби, співпереживання, прийняття різноманітності, допомоги та емпатії.

«Дім для зозулі» Катерини Міхаліциної – книга, в якій авторка розкриває тему емоційної чутливості, потреби у взаєморозумінні, підтримці ближнього. Через сюжет дитина усвідомлює важливість співпереживання, прийняття іншого, навіть якщо він не схожий на неї.

Книга Грації Олійко «Сукня для Марусі» допомагає дітям сприймати інакшість як природне явище, виховує почуття гідності, взаємоповаги, формує доброзичливе ставлення до однолітків з особливими освітніми потребами.

Твір Катерини Бабкіної «Шапочка і кит» акцентує увагу на внутрішній силі, мужності, здатності долати труднощі. Герої книжки надихають дітей бути відкритими, добрими, не боятися проявляти співчуття.

Книга Лариси Ніцой «Дві бабуськи в незвичайній школі, або скарб у візку» знайомить дітей з поняттям інвалідності через теплу історію дружби. Авторка формує у маленьких читачів розуміння, що фізичні відмінності не є перешкодою для щастя, дружби й повноцінного життя.

До того ж ресурс «Зайчик-нестрибайчик та інші: інклюзивні книжки для дітей» (Barabooka, 2021) пропонує добірку українських творів, у яких природно і делікатно порушено питання прийняття, взаємодопомоги, емпатії. Ці видання є цінним інструментом для педагогів інклюзивного середовища, адже допомагають формувати в дітей позитивне ставлення до різноманітності, уміння бачити спільне, а не відмінне.

Усі ці твори допомагають формувати толерантність, виховувати в учнів 4 класу чуйність, повагу до різних людей та прийняття розмаїття, що є важливими складовими інклюзивної освіти в умовах Нової української школи.

Розглянемо запропоновані форми та методи за даними творами.

Під час роботи з твором Катерини Міхаліциної «Дім для зозулі» було застосовано метод читання з обговоренням, що дало змогу дітям глибше емоційно зануритися у зміст історії, усвідомити її головні морально-етичні ідеї. На уроці педагог спочатку створив мотиваційний вступ — коротку бесіду про те, що означає допомагати іншим і чому важливо підтримувати того, хто опинився у складній ситуації.

Після цього відбулося виразне читання оповідання, під час якого діти спостерігали за зміною настроїв героїв, їхніми переживаннями та вчинками. Далі учні обговорювали ключові епізоди твору: чи легко бути добрим, як зрозуміти людину, яка відрізняється від інших, що означає справжнє співчуття. Для розвитку критичного мислення та моральної рефлексії використовувалися запитання відкритого типу, наприклад:

- Чому героїня вирішила допомогти іншому?
- Як би ви вчинили на її місці?
- Що для вас означає слово «співчуття»?

На завершення діти виконали творче завдання — намалювали «свій дім для зозулі», символічне місце, де панують доброта, прийняття й взаєморозуміння. Це дало змогу інтегрувати емоційно-ціннісний і художній досвід, сприяючи усвідомленню того, що кожна людина заслуговує на турботу

та любов, навіть якщо вона «інакша». Фрагмент бесіди після читання твору Катерини Міхаліциної «Дім для зозулі» можна розглянути в Додатку В.

Під час роботи з книгою Грації Олійко «Сукня для Марусі» педагогічна діяльність була спрямована на формування в дітей доброзичливого ставлення до однолітків з особливими освітніми потребами, розвиток уміння приймати інакшість як природне явище та виховання взаємоповаги.

На занятті було використано метод інтерактивного читання з елементами рефлексії, який передбачав активне залучення дітей до осмислення подій, емоцій і мотивів героїв. Після прочитання оповідання проводилася бесіда з морально-ціннісним змістом, у ході якої діти відповідали на запитання:

- Чому Маруся хотіла мати саме таку сукню?
- Як ви думаєте, чи були в неї причини поводитися інакше, ніж інші діти?
- Як би ви поставилися до неї, якби навчалися разом?

З метою розвитку емпатії та усвідомлення власних почуттів учням було запропоновано рефлексивні завдання, серед яких:

- «Якби я був другом Марусі...» — діти письмово або усно завершували речення, висловлюючи свої думки про те, як вони могли б підтримати героїню;

- «Моя чарівна сукня доброти» — творчий малюнок, де кожна «стрічка» чи «гудзик» символізували людські чесноти: доброту, щирість, розуміння, повагу;

- «Коло прийняття» — учні по черзі висловлювали побажання, як зробити шкільне життя комфортнішим для кожного, незалежно від його особливостей.

Такі завдання сприяли формуванню емоційної відкритості, співчуття, здатності до рефлексії та усвідомленого прийняття відмінностей між людьми. Робота з твором допомогла дітям зрозуміти, що справжня краса полягає не у зовнішності чи речах, а в серці людини — у доброті, щирості та взаємоповазі.

У межах формувального етапу дослідження було використано інтерактивні методи, зокрема рольові ігри та драматизацію, як ефективний

інструмент розвитку толерантності серед учнів 4 класу. Ці методи дозволяють створювати умови для активного занурення школярів у зміст творів, формувати навички соціальної взаємодії, співпереживання та усвідомлення різноманітності.

Під час роботи з твором Катерини Бабкіної «Шапочка і кит» учням було запропоновано проведення рольових ігор, що ґрунтувалися на реальних конфліктах і ситуаціях, описаних у творі. Метою цих завдань було допомогти дітям глибше зрозуміти емоційний стан героїв, усвідомити значення підтримки, мужності та доброти у складних життєвих обставинах.

Перед початком роботи ми коротко обговорили із дітьми основну ідею книги — що навіть маленька людина може бути сильною духом, якщо має добре серце. Потім клас поділили на невеликі групи, кожна з яких отримала сцену для інсценування (наприклад: “Як Шапочка підтримує Кита”, “Розмова про страх і віру в себе”, “Як навчитися не боятися допомагати”).

У процесі виконання рольових ігор діти відтворювали діалоги між героями, обговорювали, як би вони самі діяли у подібних ситуаціях, що означає бути сильним не тілом, а душею. Такий вид діяльності дав можливість розвивати емоційний інтелект, емпатію, уміння співпереживати й приймати різні точки зору.

Після інсценування проводилася коротка рефлексивна бесіда:

- Що відчував Шапочка, коли бачив, як страждає Кит?
- Чому важливо не боятися співчуття?
- Як ми можемо допомагати одне одному в житті?

На завершення діти виконували творче завдання “Мій кит сили” — малювали або описували, що допомагає їм бути сильними, коли вони стикаються з труднощами. Це сприяло розвитку внутрішньої впевненості, віри у власні сили та формуванню позитивного ставлення до себе й інших.

Розглянемо приклади рольових ігор, які можна провести з учнями після читання твору Катерини Бабкіної «Шапочка і кит», щоб сприяти розвитку емпатії, толерантності, здатності співпереживати та підтримувати інших

1. «Шапочка і Кит: розмова про страх»

Мета: навчити дітей говорити про свої страхи й знаходити підтримку.

Ситуація: Кит зізнається Шапочці, що боїться втратити сили, а Шапочка розповідає про свій страх самотності.

Ролі: Шапочка, Кит, Оповідач.

Запитання для обговорення:

- Чому важливо ділитися своїми страхами?
- Як підтримати друга, який боїться?

2. «Допомога без прохань»

Мета: показати дітям, як проявляти турботу та допомогу іншим.

Ситуація: один з героїв засмучений, але не просить про допомогу. Інший помічає це і вирішує підтримати його.

Ролі: Шапочка, однокласник/подруга, Кит (як спостерігач).

Запитання для обговорення:

- Як можна зрозуміти, що людині погано, навіть якщо вона мовчить?
- Які слова чи дії можуть допомогти?

3. «Якби я був другом Шапочки»

Мета: формування вміння співпереживати й приймати рішення в моральних ситуаціях.

Ситуація: Шапочка засмучений через хворобу, але не хоче, щоб хтось його шкодував. Його друзі думають, як допомогти, не образивши.

Ролі: Шапочка, друзі, Кит, Оповідач.

Запитання:

- Як можна підтримати друга, щоб не образити?
- У чому різниця між «пожаліти» і «підтримати»?

4. «Мій кит сили»

Мета: допомогти дітям усвідомити, що робить їх сильними.

Ситуація: діти уявляють, що кожен має свого «внутрішнього кита» — символ сили. Вони розповідають або показують у діалозі, як цей кит допомагає долати труднощі.

Ролі: учні в ролях самих себе або казкових героїв.

Запитання:

- Коли ти відчуваєш, що тобі потрібен твій «кит сили»?
- Як можна допомогти іншому знайти свого «кита»?

5. «Шапочка в школі»

Мета: навчити дітей розв'язувати конфлікти без агресії.

Ситуація: однокласники насміхаються з Шапочки через його вигляд або поведінку. Кит допомагає йому знайти спосіб відповісти гідно.

Ролі: Шапочка, Кит, однокласники, учитель.

Запитання:

- Як правильно реагувати на образи?
- Чому важливо залишатися собою, навіть якщо інші не розуміють тебе?

Під час роботи над твором Лариси Ніцой «Дві бабуськи в незвичайній школі, або скарб у візку» наступним видом діяльності була драматизація уривків за мотивами книги, що сприяла розвитку емпатії, усвідомленню різноманітності людського досвіду та формуванню толерантного ставлення до людей з інвалідністю.

Ми організували роботу у кілька послідовних етапів, що забезпечили активну участь учнів, емоційне занурення у зміст твору та розвиток умінь взаєморозуміння і співпереживання.

1. Підготовчий етап

Ми провели бесіду з учнями, під час якої обговорили основну ідею твору — рівність усіх людей, незалежно від їхніх фізичних можливостей. Діти висловлювали власні думки про те, що означає бути «особливим», «другом», «допомагати іншим», ділилися прикладами з особистого життя.

2. Вибір уривків для драматизації

Для інсценізації було обрано епізоди, що найповніше розкривають зміст і мораль твору, зокрема:

- знайомство дітей із героїнею, яка пересувається на візку;
- момент, коли бабусі разом долають труднощі та підтримують одна одну;

- сцену, у якій діти усвідомлюють, що справжня дружба не залежить від зовнішніх чи фізичних відмінностей.

3. Розподіл ролей

Ми залучили всіх учнів до участі у драматизації, надавши можливість спробувати себе в різних ролях — як героїв, що потребують допомоги, так і тих, хто її надає. Ролі виконували: дві бабусі, учні «незвичайної школи», діти-глядачі, персонажі-оповідачі.

4. Проведення драматизації

Під час відтворення сцен учні демонстрували розуміння емоційного стану героїв, використовували міміку, інтонацію, жести. Особливу увагу ми звертали на **емоційне вираження почуттів** — доброти, радості, співчуття, поваги. Через художні образи діти дійшли висновку, що фізичні обмеження не є перешкодою для повноцінного життя, дружби та щастя.

5. Рефлексія після драматизації

Після виконання драматизації ми провели обговорення, під час якого діти відповідали на запитання:

- Що ви відчували, коли грали свою роль?
- Як змінилося ваше ставлення до героїв після вистави?
- Чому важливо підтримувати одне одного?
- Які висновки можна зробити про справжню дружбу?

Рефлексивні завдання:

1. Намалюй момент із вистави, який тебе найбільше зворушив.
2. Заверши речення:
 - «Я зрозумів(ла), що люди з інвалідністю...»
 - «Бути другом — це...»
3. Напиши короткий лист або повідомлення одній із героїнь, висловивши підтримку чи вдячність.

Фрагмент роботи над даним твором можна розглянути в Додатку Г.

З метою формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами ми організували групові дискусії та круглі столи на основі

добірки українських інклюзивних творів, рекомендованих у ресурсі «*Зайчик-нестрибайчик та інші: інклюзивні книжки для дітей*» (Varabooka, 2021). Цей ресурс містить низку дитячих книжок, у яких природно, ненав'язливо та з великою емпатією розкриваються теми прийняття, взаємопідтримки, дружби й різноманітності. Такі видання є цінним педагогічним інструментом, оскільки сприяють створенню сприятливого емоційного клімату в класі, розвитку в дітей здатності розуміти почуття інших і проявляти співчуття.

Під час групових обговорень учні працювали в малих групах (по 4–5 осіб), обирали уривки з прочитаних творів і дискутували навколо таких питань:

- Що означає бути “іншим”?
- Як можна підтримати друга, який потребує допомоги?
- Чи легко приймати тих, хто відрізняється від нас?
- Як би ви почувалися на місці героя?

Ми заохочували дітей висловлювати власні думки, аргументувати позиції, наводити приклади з власного досвіду. Особлива увага приділялася розвитку вміння слухати інших і не перебивати, виявляти повагу до різних точок зору.

Під час круглого столу «Усі ми різні, але рівні» учні разом із педагогами обговорювали прочитані твори з добірки, серед яких — «*Зайчик-нестрибайчик*» Галини Кирпи, «*Місто літніх людей*» Оксани Луцевської, «*Незвичайний друг*» Олени Осмолівської. Діти ділилися своїми враженнями, створювали короткі вислови про доброту, дружбу, взаємопідтримку, які пізніше були оформлені у вигляді «Дерева толерантності» в класі.

Рефлексивний етап включав вправу «Коло вдячності», де кожен учасник мав змогу сказати слова подяки іншому за підтримку, добре слово чи розуміння під час обговорення. Такий підхід дозволив створити атмосферу емоційної безпеки, сприяв підвищенню самооцінки учнів і розвитку навичок емоційного інтелекту.

Групові дискусії та круглі столи на основі інклюзивних дитячих творів не лише поглибили розуміння дітьми теми інакшості, але й сприяли формуванню

емпатії, поваги до особистісної унікальності кожного, що є ключовими складовими толерантного ставлення в інклюзивному середовищі.

Організацію круглого столу за даним твором можна переглянути в Додатку Д.

У межах формувального етапу нашого дослідження учням 4 класу було запропоновано виконати проєктні завдання на основі вищезгаданих творів.

Проектна діяльність була організована з метою формування в молодших школярів стійкого розуміння ідей толерантності та поваги до дітей з особливими освітніми потребами. Така форма роботи стимулювала активну творчу участь учнів, розвивала у них навички співпраці, емпатії, а також сприяла закріпленню моральних і соціальних цінностей.

Для реалізації завдань проєкту школярі працювали в малих групах, створюючи мініпроєкти у формі буклетів, плакатів, коміксів, малюнків або мультимедійних презентацій. Учні мали змогу творчо переосмислити історію героя, адаптувати її до власного шкільного середовища, дати поради іншим дітям, як проявляти доброту і підтримку.

Як приклади конкретних тем для проєктів можна навести такі:

- «Не смійся — допоможи!» — наголос на протидії булінгу та розвитку співчуття;
- «Доброта в нашому класі» — популяризація дружніх стосунків і взаємної підтримки;
- «Ми різні, але ми разом» — підкреслення єдності і рівності всіх учнів.

Завдяки такій діяльності учні не лише поглибили знання про тему толерантності, а й навчилися висловлювати свої ідеї, працювати у команді, слухати інших, аргументувати власні думки та поважати позицію однокласників. Ці навички є надзвичайно важливими для виховання толерантного ставлення до різноманіття в інклюзивному середовищі сучасної початкової школи.

Система педагогічної роботи, що поєднує читання художніх творів, їх обговорення, рефлексивні вправи, рольові ігри, драматизацію, проектну діяльність, інтерактивні методи та інтегровані заняття з іншими предметами, продемонструвала високу ефективність у розвитку толерантності молодших школярів в інклюзивному середовищі.

Використання змістовних і ціннісно насичених творів сучасної й класичної літератури дозволило не лише розширити уявлення дітей про різноманітність, емпатію, повагу та співпрацю, а й створити умови для практичного засвоєння цих понять у спілкуванні та взаємодії.

Залучення учнів до активної діяльності — обговорень, творчих завдань, проєктів, рольових ігор — сприяло глибшому розумінню моральних і соціальних проблем, формуванню стійких установок на толерантну поведінку, розвиткові комунікативних умінь і соціальної чутливості.

Таким чином, запропонована система роботи підтвердила, що саме поєднання різноманітних методів, адаптованих до вікових особливостей дітей, та опора на літературні приклади є ефективним засобом виховання толерантності в учнів початкової школи.

Наступним етапом дослідження став контрольний етап, головною метою якого було перевірити ефективність запропонованої системи роботи з формування толерантності у молодших школярів. На цьому етапі передбачалося з'ясувати, наскільки змінилися рівні сформованості толерантності учнів після впровадження комплексу педагогічних заходів, заснованих на роботі з дитячою літературою.

Для забезпечення об'єктивності та порівнянності результатів ми застосували ті самі методи діагностики, що й на констатувальному етапі, а саме анкетування та метод спостереження. Анкетування було повторно проведено серед учнів 4 класу із використанням аналогічного набору запитань, що дозволило співставити початкові та кінцеві показники, простежити динаміку змін, а також оцінити, які саме аспекти толерантної поведінки найбільше вдалося розвинути.

Після впровадження системи роботи з дитячою літературою та відповідних педагогічних заходів було проведено детальне спостереження за поведінкою учнів у різних навчальних і позанавчальних ситуаціях. Педагогічне спостереження охоплювало уроки, групові проєкти, ігри та інші види колективної діяльності, де школярі мали можливість продемонструвати рівень сформованості толерантності.

Результати спостереження засвідчили помітні позитивні зміни у поведінці дітей. Було зафіксовано збільшення кількості випадків добровільної взаємодопомоги та підтримки серед учнів, особливо по відношенню до однолітків з особливими освітніми потребами. Учні стали більш відкритими до спільної роботи, активно долучалися до колективних завдань, проявляли терпимість та розуміння до індивідуальних особливостей своїх товаришів.

Спостерігалось також значне покращення здатності дітей мирно врегульовувати конфлікти: школярі дедалі частіше знаходили компромісні рішення, уникали агресивної поведінки та вміло висловлювали свої думки і почуття. Емоційне ставлення до однокласників з особливими потребами стало більш позитивним, зменшилася кількість випадків уникання чи ігнорування таких дітей.

Загалом, педагогічне спостереження підтвердило ефективність запропонованої системи роботи, оскільки в учнів підвищилася соціальна чутливість, розвиток емпатії та готовність до толерантної взаємодії в інклюзивному освітньому середовищі. Ці зміни свідчать про успішне формування у молодших школярів навичок толерантної поведінки, що є важливим складником їхньої соціальної компетентності.

Результати контрольного анкетування дали змогу зробити висновок про позитивні зміни у рівні сформованості толерантності учнів 4-Ж класу після реалізації запропонованої системи роботи. Зокрема, спостерігалось зростання кількості школярів, які демонстрували високий рівень толерантних якостей — це свідчить про те, що діти краще усвідомили цінність доброзичливого

ставлення до інших, розвинули емпатію, а також підвищили готовність до співпраці у колективі.

Крім того, було зафіксовано зменшення частки дітей із середнім рівнем сформованості толерантності, що можна розцінювати як позитивну динаміку: чимало з них покращили власні показники і перейшли до групи з високим рівнем.

Особливо важливо, що кількість учнів із низьким рівнем толерантності значно скоротилася. Це підтверджує ефективність упроваджених методичних підходів та педагогічних технологій, зокрема роботи з дитячою літературою, яка сприяла формуванню більш стійких моральних цінностей, прийняття інших та відкритості у спілкуванні.

Розглянемо результати контрольного зрізу у вигляді діаграми у відсотковому співвідношенні у контрольному класі.

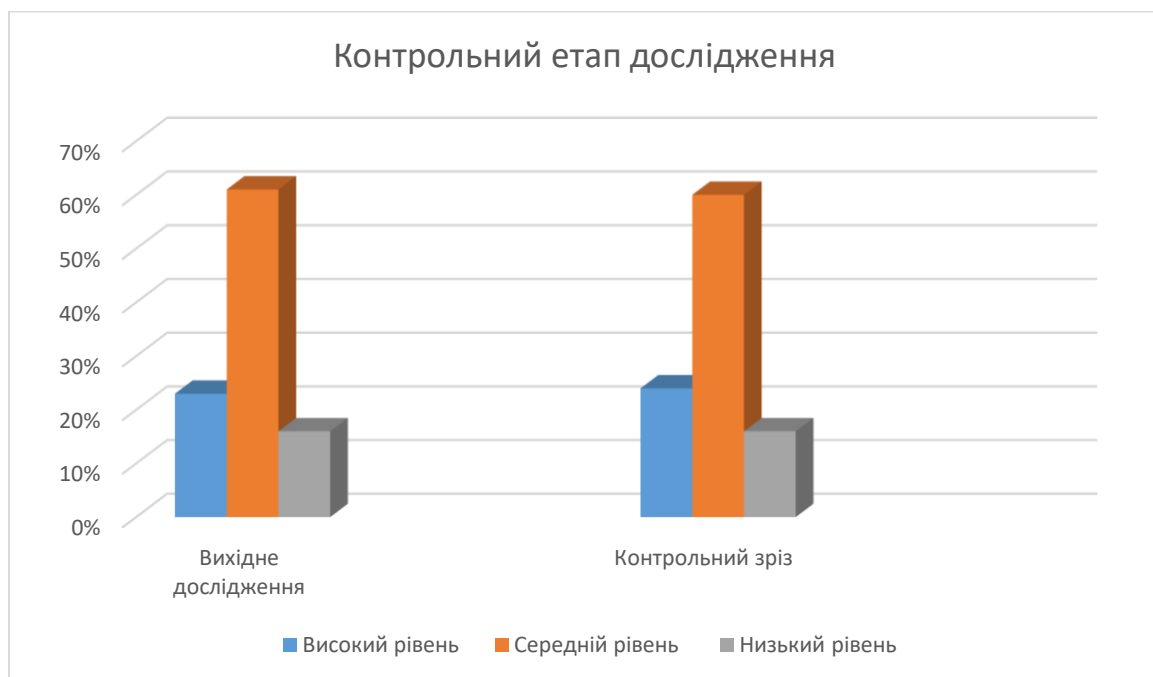

Рис 2. Діагностика рівня толерантності учнів контрольного 4-Д класу

У 4-Д класі, який було визначено контрольним, протягом формувального етапу спеціальна методика не застосовувалася. Учні працювали за звичайною програмою, без додаткових занять, спрямованих на розвиток толерантності засобами дитячої літератури.

Результати підсумкового діагностування показали, що рівень сформованості толерантних якостей у контрольному класі залишився практично незмінним порівняно з констатувальним етапом. Спостерігалися лише незначні коливання, які можна пояснити індивідуальними особливостями учнів та природними процесами розвитку. Це свідчить про те, що без спеціально організованої педагогічної роботи значного підвищення рівня толерантності в молодших школярів досягти складно.

Таким чином, результати контрольного класу підтверджують доцільність та ефективність впровадженої експериментальної методики в роботі з учнями 4-Ж класу.

Розглянемо результати дослідження в експериментальному 4-Ж класі в порівняльній діаграмі.

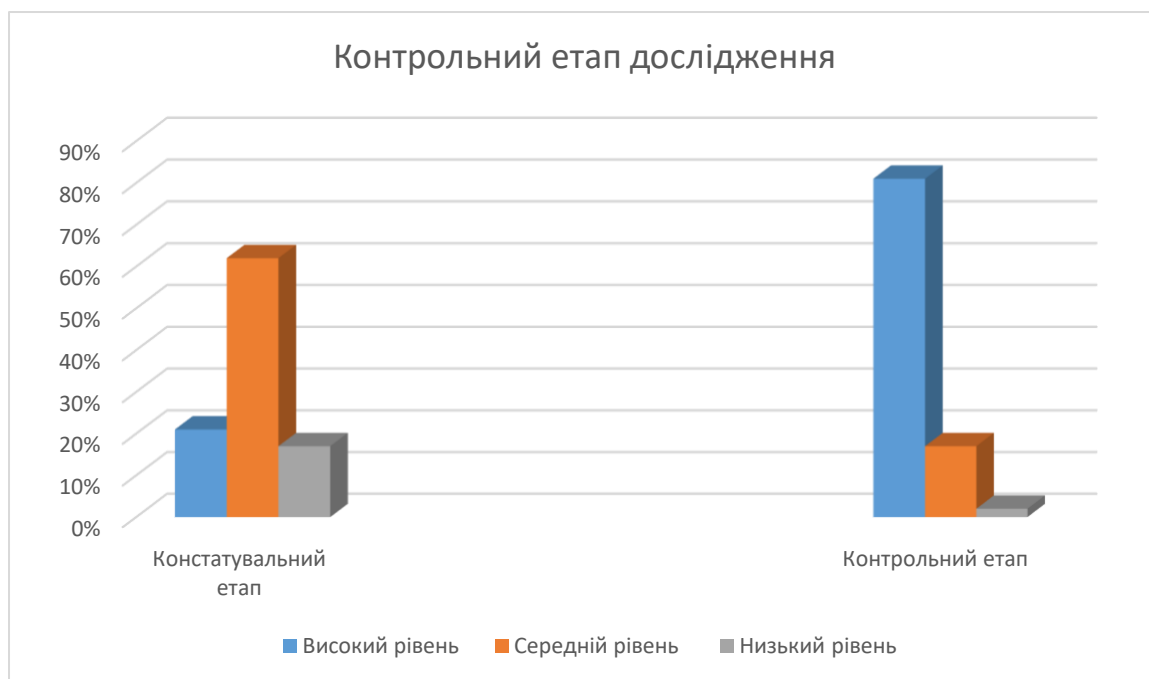

Рис 3. Порівняння результатів констатувального та контрольного етапу

У результаті формувального етапу експерименту було зафіксовано суттєві позитивні зміни у рівнях сформованості толерантних якостей учнів 4-Ж класу (32 учні).

Зокрема, кількість учнів із високим рівнем сформованості толерантних якостей значно зросла — якщо на початку дослідження цей показник становив 21% (7 учнів), то після впровадження системи роботи з дитячою літературою

він досяг 81% (26 учнів). Це свідчить про те, що більшість дітей не лише засвоїли поняття толерантності, а й почали послідовно демонструвати його у своїй поведінці, активно виявляючи емпатію, готовність підтримувати інших і співпрацювати в колективі.

Частка учнів із середнім рівнем толерантності, яка на констатувальному етапі була переважаючою (62% — 20 учнів), зменшилася до 17% (5 учнів). Це пояснюється тим, що значна частина школярів із цієї групи змогла завдяки цілеспрямованій роботі піднятися на більш високий рівень, покращивши свої знання, ставлення і поведінкові навички щодо прийняття інших.

Також важливо відзначити, що кількість учнів із низьким рівнем сформованості толерантності скоротилася з 17% (5 учнів) до 2% (1 учень). Це свідчить про ефективність проведеної системи формувальної роботи, спрямованої на розвиток емпатії, доброзичливості, взаєморозуміння та прийняття дітей з особливими освітніми потребами у класному колективі.

Це пояснюється тим, що значна частина школярів із цієї групи змогла завдяки цілеспрямованій роботі піднятися на більш високий рівень, покращивши свої знання, ставлення і поведінкові навички щодо прийняття інших.

Також важливо відзначити, що кількість учнів із низьким рівнем сформованості толерантності скоротилася з 17% до 2%. Це дає підстави говорити про ефективність педагогічного впливу, оскільки навіть діти, які спочатку демонстрували упередженість або байдуже ставлення до однолітків із особливими потребами, поступово змогли засвоїти основи доброзичливого спілкування, взаємоповаги і співчуття.

У результаті проведеного дослідження було встановлено позитивні зміни в рівні сформованості толерантності учнів 4 класу за всіма визначеними критеріями, що свідчить про ефективність запропонованої системи роботи з використанням дитячої літератури та педагогічних методик.

За когнітивним критерієм учні значно покращили розуміння поняття толерантності. Вони змогли чітко визначити сутність цього поняття, пояснити

його значення у повсякденному житті, а також наводити приклади толерантної поведінки. Це свідчить про те, що навчальні матеріали та педагогічні заходи сприяли засвоєнню теоретичних знань і формуванню усвідомленого ставлення до важливості поваги і прийняття інших.

У межах емоційно-ціннісного критерію відбулося помітне зростання емпатії та доброзичливості серед дітей. Учні стали більш чутливими до почуттів і потреб своїх однолітків, особливо тих, хто має особливі освітні потреби. Вони демонстрували готовність підтримувати, допомагати і проявляти щирю увагу, що є важливим показником морально-етичного розвитку.

За поведінковим критерієм відзначається активне впровадження набутих знань і цінностей у практичну діяльність. Діти проявляли толерантну поведінку у різних ситуаціях: співпрацювали з однокласниками, уникали конфліктів, прагнули вирішувати суперечки мирним шляхом, а також охоче допомагали тим, хто цього потребував. Це свідчить про формування відповідних умінь і навичок у реальному житті.

Щодо комунікативного критерію, учні покращили навички ефективного спілкування і взаємодії. Вони навчились висловлювати свої думки ввічливо і конструктивно, уважно слухати інших, а також поважати різні точки зору. Підвищилася їхня здатність працювати в колективі, вирішувати конфлікти мирним способом, що є важливою складовою толерантності.

Отже, комплексна система роботи, що включала читання і аналіз дитячої літератури, інтерактивні та творчі методи навчання, проєктну діяльність, рольові ігри та інші педагогічні прийоми, сприяла всебічному розвитку толерантних якостей у молодших школярів. Виявлена позитивна динаміка за всіма критеріями підтверджує ефективність запропонованої методики та обґрунтовує її доцільність для використання в умовах інклюзивного освітнього середовища. Такі результати підтверджують високу результативність запропонованої системи роботи з дитячою літературою як інструменту виховання толерантності в умовах інклюзивного середовища початкової школи.

2.3. Рекомендації для педагогів щодо впровадження дитячої літератури в інклюзивне навчання

Для ефективного формування толерантності та розвитку інклюзивної культури у молодших школярів важливо не лише обирати відповідні літературні твори, але й правильно впроваджувати їх у навчальний процес. Дитяча література, що відображає теми прийняття, поваги до різноманітності та співпраці, може стати потужним інструментом педагогічного впливу, якщо її використання буде організоване з урахуванням особливостей інклюзивного середовища.

У цьому розділі пропонуємо розглянути рекомендації для педагогів щодо інтеграції дитячих творів у навчання, які сприятимуть ефективному формуванню толерантного ставлення, підтримці дітей з особливими освітніми потребами та створенню доброзичливої атмосфери в класі.

Одним із ключових аспектів ефективного впровадження дитячої літератури в інклюзивне навчання є ретельний відбір творів, які відповідають основним принципам інклюзії. Педагоги повинні звертати увагу на те, щоб обрана література висвітлювала теми толерантності, прийняття різноманітності, взаємної підтримки, дружби та поваги до особливостей кожної дитини. Це допомагає формувати у молодших школярів правильне розуміння соціальної різноманітності і позитивне ставлення до однокласників з різними фізичними, психологічними чи соціальними особливостями.

Важливо, щоб сюжети творів були доступними і зрозумілими для дітей початкової школи, мали просту та зрозумілу мову, а також яскравих і близьких дітям героїв. Позитивні приклади взаємодії дітей з різними потребами сприяють розвитку емпатії, допомагають подолати стереотипи та упередження, а також мотивують учнів до доброзичливої поведінки. Крім того, обрані книги мають відповідати віковим особливостям учнів, бути цікаві та емоційно насичені, щоб утримувати їх увагу і стимулювати до активного обговорення прочитаного. Зокрема, для роботи з учнями були обрані такі книги: К.

Міхаліциної «Дім для Зозулі», Г. Олійко «Сукня для Марусі», Л. Ніцой «Дві бабусі в незвичайній школі, або скарб у візку», К. Бабкіної «Шапочка і кит», а також твір зі збірки «Зайчик-нестрибайчик та інші: інклюзивні книжки для дітей» (укладеної платформою *БараБука*).

Для ефективного впровадження дитячої літератури у процес інклюзивного навчання важливо застосовувати не лише традиційне читання текстів, а й різноманітні інтерактивні та творчі форми роботи. Рольові ігри, драматизації, дискусії, рефлексивні вправи та творчі завдання допомагають зробити навчальний процес більш динамічним, цікавим і змістовним.

Рольові ігри та драматизації дають змогу учням краще зрозуміти внутрішній світ персонажів, відчувати їхні емоції та мотиви, особливо тих, хто має особливі потреби чи стикається з труднощами у соціальній взаємодії. Це сприяє розвитку емпатії — здатності співпереживати іншим, що є ключовим компонентом толерантності.

Дискусії і круглі столи, у свою чергу, стимулюють дітей висловлювати власну думку, слухати інших, розвивати навички конструктивного діалогу, а також вчитися поважати різні погляди. Вони допомагають формувати уявлення про важливість співпраці і мирного врегулювання конфліктів.

Рефлексивні вправи, наприклад, обговорення почуттів героїв або власних переживань, а також творчі завдання, як-от створення малюнків, написання власних історій чи створення колажів, активізують творче мислення учнів, допомагають їм глибше осмислити прочитане та застосувати отримані знання у реальному житті.

Використання різноманітних форм роботи з дитячою літературою створює умови для всебічного розвитку особистості дитини, її соціальної компетентності, а також формує у класі доброзичливу та підтримуючу атмосферу, необхідну для успішної інклюзії.

Одним із ключових аспектів ефективного інклюзивного навчання є формування в класі атмосфери, де панує взаємна повага, доброзичливість та підтримка. Педагог має докладати усіх зусиль, щоб кожен учень, незалежно від

його особливостей чи рівня розвитку, почувався у школі захищеним, прийнятим та важливим для колективу. Створення такого емоційного середовища передбачає регулярне заохочення дітей до співпраці та взаємодопомоги. Учням слід пропонувати різноманітні завдання і проєкти, які мотивують працювати разом, підтримувати одне одного, долати труднощі спільно. Важливо, щоб учні вчилися не лише приймати відмінності своїх однолітків, але й цінувати внесок кожного у спільну справу.

Підтримка позитивних ініціатив дітей з боку педагога також відіграє важливу роль. Заохочення добрих вчинків, вираження вдячності за проявлену турботу та взаємодопомогу створює модель поведінки, яку учні намагаються наслідувати. Це сприяє формуванню культури доброзичливого ставлення та толерантності.

Крім того, педагог повинен вміти помічати і своєчасно реагувати на прояви нетерпимості, конфлікти чи образи, допомагаючи дітям зрозуміти їхні помилки та навчитися вирішувати суперечки мирним шляхом. Важливо застосовувати індивідуальний підхід, враховувати потреби кожної дитини, що особливо актуально в інклюзивному класі. Сприятливе емоційне середовище у класі — це основа для успішного навчання і розвитку дітей, де кожен учень може розкривати свої можливості у безпечній, підтримуючій і дружній атмосфері. У процесі роботи з інклюзивним класом особливо важливо враховувати різноманітність рівнів розвитку, навчальних можливостей та інтересів учнів. Кожна дитина має свої індивідуальні особливості, що вимагає гнучкого підходу до підбору та подання навчального матеріалу, зокрема — літературних творів.

Адаптація літературних матеріалів передбачає модифікацію текстів таким чином, щоб вони були доступними та зрозумілими для всіх учнів. Це може включати спрощення мовного оформлення, використання коротших уривків, роз'яснення складних понять або образів, що полегшує сприйняття інформації дітьми з різним рівнем читання та сприйняття.

Додатково ефективним є використання різноманітних допоміжних засобів — ілюстрацій, які допомагають візуалізувати сюжет і розвивати уяву; аудіо- та відеоматеріалів, що підсилюють емоційне сприйняття та роблять уроки більш динамічними і доступними для дітей із порушеннями зору або з вадами мовлення.

Також педагогам рекомендується пропонувати учням завдання різного рівня складності. Для учнів з більшими можливостями — більш глибокі аналізи, творчі проєкти, дискусії; для дітей, що потребують підтримки — простіші вправи, повторення основних ідей, ігрові форми роботи. Такий диференційований підхід сприяє залученню кожного учня до навчального процесу та підвищенню його мотивації.

Загалом адаптація літературних матеріалів допомагає зробити навчання інклюзивним, індивідуалізованим і максимально ефективним, забезпечуючи умови для рівного доступу до знань усіх учасників освітнього процесу.

Для ефективного формування толерантності та розвитку соціальних навичок у молодших школярів важливо створювати умови, які заохочують їх до активної участі у навчальному процесі. Педагоги повинні стимулювати дітей не лише слухати та виконувати завдання, а й висловлювати власні думки, ставити запитання, обговорювати різні точки зору.

Активна взаємодія у класі — це ключовий чинник глибшого засвоєння навчального матеріалу та розвитку критичного мислення. Робота в групах чи парах допомагає учням навчитися співпрацювати, слухати інших, поважати їхні погляди і відмінності, шукати спільні рішення. Саме через спільну діяльність формується розуміння цінності кожної особистості і розвивається толерантне ставлення.

Педагог має створити атмосферу довіри і підтримки, де кожна дитина почуватиметься комфортно для висловлення власної думки без страху бути осміяною чи відкинутою. Залучення учнів до обговорень, рольових ігор, інтерактивних вправ активізує їхню емоційну залученість, що сприяє формуванню позитивних міжособистісних стосунків. Активна участь у

навчанні не тільки покращує засвоєння матеріалу, але й є ефективним засобом виховання толерантності та соціальної компетентності молодших школярів в інклюзивному середовищі.

Після роботи з дитячою літературою, особливо з творами, що висвітлюють теми толерантності та інклюзії, надзвичайно важливо організовувати систематичні бесіди, обговорення та творчі завдання. Це дає змогу учням не просто пасивно сприймати інформацію, а активно осмислювати прочитане, усвідомлювати моральні уроки та зв'язувати з власним досвідом.

Рефлексія допомагає дітям зрозуміти емоції та мотиви героїв, сформувані власне ставлення до ситуацій, що розглядаються у творах. Під час обговорень учні вчаться висловлювати свої думки, слухати інших, аргументувати позицію, а також приймати різні точки зору, що сприяє розвитку емпатії і поваги.

Творчі завдання — малюнки, написання продовжень, створення власних історій або проектів — активізують уяву та допомагають закріпити ідеї толерантності на практиці. Вони сприяють тому, що моральні цінності стають не абстрактними поняттями, а набувають конкретного значення у повсякденному житті дітей. Регулярна рефлексія та обговорення прочитаного не лише поглиблюють розуміння літературних творів, але й стимулюють формування толерантного світогляду та відповідальної соціальної поведінки у молодших школярів.

Для успішного формування толерантності та інклюзивного світогляду у молодших школярів важливо не лише працювати з дітьми у школі, а й активно залучати батьків до цього процесу. Педагоги мають інформувати батьків про цілі та методи виховання толерантності, пояснювати значення дитячої літератури як важливого інструменту формування поваги та прийняття різноманітності.

Рекомендується заохочувати батьків разом з дітьми читати літературні твори, що висвітлюють теми дружби, співчуття, підтримки та взаємоповаги. Важливо, щоб дорослі обговорювали з дітьми зміст прочитаного, ставили

запитання, ділилися власними думками і почуттями, таким чином моделюючи позитивні зразки поведінки.

Також батькам можна пропонувати конкретні поради, як підтримувати прояви толерантності в сімейному колі — заохочувати дітей допомагати один одному, поважати відмінності, розвивати емпатію. Спільна робота педагогів і батьків створює єдине сприятливе середовище, де дитина відчуває підтримку і може вільно формувати толерантне ставлення до оточуючих. Залучення батьків до виховного процесу не лише посилює ефективність інклюзивного навчання, а й сприяє цілісному розвитку дитини як соціально відповідальної особистості.

Для ефективного впровадження інклюзивного навчання та виховання толерантності в молодших класах педагоги повинні постійно працювати над підвищенням своєї професійної компетентності. Це включає поглиблення знань про особливості дітей з різними освітніми та фізичними потребами, розуміння їхніх індивідуальних особливостей розвитку, а також освоєння сучасних методів і підходів до інклюзивної педагогіки.

Особливу увагу варто приділяти методикам використання дитячої літератури як ефективного засобу формування цінностей толерантності, емпатії та взаємоповаги серед учнів початкової школи. Саме художні твори створюють емоційно насичене середовище, у якому діти вчаться співпереживати, розуміти інших, приймати різноманітність і знаходити шляхи мирного співіснування. Таке використання літератури не лише підвищує ефективність освітнього процесу, а й сприяє формуванню позитивного мікроклімату в класному колективі, де кожна дитина почувається прийнятою й цінною.

Водночас важливо, щоб педагоги постійно стежили за сучасним книжковим ринком, знайомилися з новими дитячими виданнями, орієнтувалися у змісті сучасної української та світової літератури для дітей. Це дозволить їм усвідомлено добирати твори, які відповідають віковим особливостям учнів, їхнім інтересам і виховним завданням, а також рекомендувати дітям книги, що сприятимуть формуванню гуманістичних цінностей, розвитку критичного мислення та емоційної культури.

Для цього педагогам рекомендується регулярно брати участь у спеціалізованих тренінгах, семінарах, вебінарах, де можна отримати нові знання, поділитися досвідом з колегами та ознайомитися з найкращими практиками інклюзивного навчання. Участь у професійних спільнотах, тематичних форумах і методичних об'єднаннях допомагає бути в курсі сучасних тенденцій і ресурсів, що сприяють розвитку як дітей, так і педагогів.

Систематичне підвищення педагогічної компетентності сприяє формуванню у вчителя впевненості, педагогічної майстерності та чутливості, необхідних для успішної роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Для успішного формування толерантності та розвитку інклюзивного середовища в початковій школі важливо систематично і безперервно оцінювати рівень засвоєння учнями відповідних знань, умінь та цінностей. Безперервний моніторинг дозволяє вчасно виявляти позитивні зміни, а також труднощі чи прогалини у формуванні толерантних якостей.

Цей процес передбачає регулярне застосування різних інструментів оцінювання — анкетування, спостереження, тестування, бесід, рефлексивних вправ тощо. Педагог повинен звертати увагу на індивідуальні особливості кожної дитини, щоб коригувати підходи та форми роботи відповідно до її потреб і можливостей. Завдяки такому постійному моніторингу вчитель може оперативно вносити зміни у педагогічний процес, підбирати більш ефективні методи, розробляти нові інтерактивні вправи чи адаптувати літературні матеріали. Це забезпечує максимально ефективне формування толерантності, сприяє розвитку емпатії, комунікативних навичок і сприятливого мікроклімату у класі. Безперервний моніторинг є невід'ємною частиною інклюзивного навчання, що допомагає підтримувати високу якість освітнього процесу і задовольняти потреби всіх учнів у різних аспектах їхнього розвитку.

Отже, запропоновані рекомендації для педагогів щодо впровадження дитячої літератури в інклюзивне навчання є важливим інструментом ефективного формування толерантності у молодших школярів. Вони акцентують увагу на підборі відповідних літературних творів, застосуванні

різноманітних інтерактивних методів та створенні підтримуючого емоційного середовища в класі. Важливим є також адаптація матеріалів з урахуванням індивідуальних особливостей учнів та активне залучення дітей до навчального процесу через дискусії, творчі завдання і проєкти. Співпраця з батьками, постійне підвищення педагогічної компетентності вчителя і систематичний моніторинг результатів забезпечують безперервність і якість виховної роботи. Таким чином, дотримання цих рекомендацій сприяє формуванню у дітей цінностей взаємоповаги, емпатії та відкритості, що є основою успішної інклюзії і розвитку толерантного суспільства.

Висновки до 2 розділу

У результаті комплексного дослідження було виявлено початковий рівень сформованості толерантності у учнів початкової школи в умовах інклюзивного середовища НУШ, що дало змогу обґрунтувати необхідність цілеспрямованої роботи над розвитком толерантних якостей у молодших школярів. Експериментальна частина роботи підтвердила ефективність використання дитячої літератури як потужного засобу виховання толерантності, завдяки якому вдалося позитивно вплинути на формування емпатії, поваги до різноманітності та готовності до співпраці серед учнів. Аналіз творів, що висвітлюють теми толерантності та інклюзії, допоміг визначити оптимальний перелік літературних джерел для навчальної практики, адаптованих до вікових та психологічних особливостей молодших школярів.

Розроблені рекомендації для педагогів спрямовані на успішне впровадження дитячої літератури у навчальний процес, забезпечуючи інтерактивність, емоційну підтримку, індивідуальний підхід та активну участь учнів, що є запорукою формування у них позитивних соціальних цінностей. Загалом, розділ демонструє практичну значущість та методичну цінність запропонованої системи роботи з дитячою літературою для розвитку толерантності в інклюзивному навчальному середовищі.

ВИСНОВКИ

Результати нашого дослідження дають змогу зробити наступні висновки:

1. Проаналізовано поняття толерантності як багатовимірної категорії, що включає когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий та комунікативний компоненти. Визначено сутність толерантності як готовності і вміння приймати, поважати та розуміти інших людей, незважаючи на їхні відмінності. Розглянуто структуру толерантності, що охоплює знання про індивідуальні та культурні особливості, позитивне емоційне ставлення, адекватну поведінку у міжособистісних стосунках та вміння ефективно спілкуватися. Виділено основні характеристики толерантності — повага, терпимість, емпатія, співпраця і готовність до мирного вирішення конфліктів. Проведений аналіз сприяв глибшому розумінню ролі толерантності як соціально важливої якості особистості, що є фундаментом формування гармонійних міжособистісних відносин у сучасному інклюзивному освітньому середовищі.

2. Обґрунтовано значення інклюзивного освітнього середовища в Новій українській школі (НУШ) як простору, що забезпечує рівний доступ до якісної освіти для всіх учнів незалежно від їхніх фізичних, психологічних чи соціальних особливостей. Виокремлено основні принципи інклюзії: доступність, рівність, повага до різноманіття, індивідуалізація навчального процесу та підтримка кожної дитини. Проаналізовано особливості організації інклюзивного навчання, зокрема адаптацію змісту і форм роботи, міждисциплінарну взаємодію педагогів і фахівців, а також необхідність створення безпечного та доброзичливого середовища.

Визначено ключові виклики, з якими стикаються освітяни: недостатність ресурсів, потреба у підвищенні кваліфікації, супровід учнів із різними потребами та формування толерантної свідомості в учнівському колективі. Зроблено висновок про те, що успішне впровадження інклюзивної освіти в НУШ вимагає комплексного підходу, системної підтримки та активної участі усіх учасників освітнього процесу.

3. Висвітлено важливу роль дитячої літератури у формуванні толерантності в учнів початкової школи з позиції психолого-педагогічного підходу. Показано, що художні твори стають ефективним засобом розвитку емпатії, розуміння різноманітності та прийняття інших. Завдяки сюжетам, героям та конфліктам, що відображають реальні соціальні ситуації, діти набувають можливості прожити різні емоції, оцінити поведінку персонажів і зробити власні висновки про моральні цінності. Психолого-педагогічний аналіз підтвердив, що читання дитячої літератури сприяє формуванню уявлень про справедливість, співчуття та взаємоповагу, що є основою толерантного ставлення. Література також допомагає подолати стереотипи, формує позитивний емоційний клімат у класі і стимулює розвиток комунікативних навичок, необхідних для конструктивної взаємодії у колективі.

4. На початковому етапі дослідження було проведено анкетування та спостереження, які показали, що більшість учнів 4

мають середній рівень сформованості толерантності. Учні в основному розуміли поняття толерантності, однак не всі були впевнені у своїй поведінці щодо прийняття однолітків з особливими потребами. Спостерігались випадки нерішучості або недостатньої емпатії, особливо у стресових ситуаціях. Загалом діти проявляли готовність до співпраці, але потребували підтримки для більш послідовного прояву толерантної поведінки.

Під час формувального етапу була реалізована система педагогічних заходів із використанням дитячої літератури, інтерактивних методів, рольових ігор, дискусій і творчих завдань. Проведені заняття сприяли розвитку емпатії, поваги до інших, умінню працювати у колективі та приймати відмінності. Учні активно включалися в процес, навчалися приймати різноманітність і шукати мирні шляхи вирішення конфліктів. Цей етап сприяв поступовому зростанню рівня сформованості толерантності серед школярів.

Повторне анкетування та спостереження показали значні позитивні зміни: кількість учнів із високим рівнем толерантності суттєво зросла, що свідчить про формування глибшого розуміння цінності доброзичливого ставлення,

розвитку емпатії та активної готовності до співпраці. Водночас кількість учнів із середнім рівнем знизилася, оскільки частина з них перейшла до високого рівня, а кількість дітей із низьким рівнем стала мінімальною. Це підтвердило ефективність запропонованої системи педагогічної роботи з дитячою літературою у формуванні толерантності в інклюзивному навчальному середовищі.

5. Розробка методичних рекомендацій для педагогів щодо виховання толерантності в дітей в інклюзивному середовищі НУШ є важливим кроком для підвищення якості освітнього процесу та створення сприятливої атмосфери в класі. У рекомендаціях враховано особливості роботи з молодшими школярами, а також принципи інклюзії, що передбачають повагу до індивідуальності кожної дитини, підтримку різноманіття та розвиток емпатії. Методичні поради включають підбір літературних творів із тематики толерантності та інклюзії, використання різноманітних форм і методів роботи — інтерактивних вправ, рольових ігор, дискусій, творчих завдань і проектної діяльності, що сприяють глибшому усвідомленню цінностей толерантності.

Важливо також акцентувати увагу на формуванні емоційно позитивного середовища, адаптації навчального матеріалу до індивідуальних потреб учнів, залученні їх до активної участі у навчанні та проведенні регулярної рефлексії. Особливе значення має співпраця з батьками та безперервний професійний розвиток педагогів. Запропоновані рекомендації спрямовані на підвищення ефективності виховної роботи в інклюзивному класі, формування в учнів толерантного світогляду та готовності до гармонійної взаємодії в різноманітному соціальному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкіна К. Шапочка і кит. Київ : Видавництво Старого Лева, 2015. 56 с.
2. Бакка Т. Подолання негативних проявів стереотипного мислення та формування толерантності як основи співжиття. 2010. № 4. С. 29-33.
3. Бережна Я.В. Показники та критерії толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Вісник Національного Університету оборони України: збірник наукових праць. 2013. №4(35). 7-10 с.
4. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 9–12.
5. Бех І. Д. Психологія та педагогіка розвитку дітей: навчальний посібник. Київ: Видавництво «Літера ЛТД», 2010. С. 110-123.
6. Большакова І. Й., Хворостяний І. А. Українська мова та читання : підручник для 4 кл. закл. загал. серед. освіти. У 2-х частинах. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. Ч. 1. 160 с. ; Ч. 2. 160 с.
7. Вдовиченко Г. 36 і 6 котів. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 104 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
9. Гончаренко Л.А., Кузьменко В.В. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С.11-14
10. Гончаренко, С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1977. 297 с.
11. Горват М. Проблема виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного спілкування. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(1). С. 148-153
12. Гордієнко І. О. Самоприйняття особистості як чинник толерантності : дис. ... канд. психол. наук. Одеса, 2021. 255 с.

13. Грива О. А. Соціально - педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2005. 228 с
14. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2008. 32с.
15. Гріншпун Н. А. Формування соціальної толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Київ: Освітянин, 2010. 144 с.
16. Губа Н., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*. 2018. № 32. С. 97-108.
17. Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України 21 лютого 2018 р. № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 688). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#T>
18. Діленко В. Українська дитяча література як джерело виховання толерантності в дітей. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2018. № 61. Серія 5. С. 77–80.
19. Добрянська С. А. Виховання толерантності в учнів початкової школи. URL: naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/17/9
20. Доукіна О.М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. Ред.. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. с.912-913.
21. Жорник О. Психолого-педагогічні умови виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. 7, вип. 16. С. 112–118.
22. Зайчик-нестрибайчик та інші: інклюзивні книжки для дітей URL: <https://www.barabooka.com.ua/zajchik-nestribajchik-ta-inshi-inklyuzivni-knizhki-dlya-ditej/>

23. Качак Т. Б. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. Київ: Академвидав, 2018. 320 с.
24. Качак Т. Б. Українська література для дітей та юнацтва: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2025. 456 с.
25. Кизилова В. Художня специфіка української прози для дітей та юнацтва другої половини ХХ століття. Л.: Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 215 с.
26. Колот С. О. Ціннісні орієнтації та толерантність в сучасному суспільстві. Київ: Наука, 2017. С. 71.
27. Костюк С. А. Психологія взаємоповаги у молодшому шкільному віці. Харків: Ранок, 2012. 176 с.
28. Кравець В. Педагогіка толерантності: навч. посіб. Львів: Світ, 2016. 316 с
29. Кравцов В. М., Нурі М. І. Словник іншомовних слів. Київ: Логос, 2010. С. 25.
30. Кравцов Г. Г., Нурі Т. Н. Психологічна толерантність та її прояви у міжособистісних стосунках. Київ: Академія, 2010. С. 27.
31. Кремень В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: зб. наук. праць / За ред. В. Д. Будака. № 1.32. Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2011. С. 6- 9.
32. Кремень В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: зб. наук. праць / За ред. В. Д. Будака. № 1.32. Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2011. С. 6- 9.
33. Крутікова І. А. Психологія розвитку дітей молодшого шкільного віку. Київ: Наукова думка, 2012. С. 98-110.
34. Кузьменко В. Толерантність у системі цінностей сучасної освіти. *Освіта і розвиток обдарованої особистості*. 2021. № 4. С. 47–52.

35. Лазарева С. В. Дитяча література як засіб морального виховання дітей. Харків: ТОВ «Літературний світ», 2014. С. 105-120.
36. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини шкільного віку : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07. К., 2016. 237 с.
37. Левченко К. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи. Київ: Фенікс, 2020. 187 с.
38. Лещенко М. Є. Толерантність як чинник формування успішної особистості. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2019. № 1 (13). С. 19 – 26.
39. Литовченко С. Використання дитячої літератури як засобу формування моральних і толерантних якостей у молодших школярів. *Початкова школа*. 2021. № 5. С. 22–26.
40. Лозинська Л. Ф. Характеристика толерантності як педагогічного поняття. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2011. № 3. С. 99 – 103.
41. Ляпунова В. А. Психологічні виміри толерантності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. № 43 (96). С. 203 – 210.
42. Максимова О. Теоретичні засади виховання толерантності у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи. У 2-х ч. Ч. І. / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Завязун. Житомир: ФОП«Н.М. Левковець», 2018. С. 117 – 124.
43. Марченко Н. Література для дітей і юнацтва незалежної України (1991–2023 рр.): соціокультурний аспект. Дитяча література: інтердисциплінарний дискурс. 2024. № 1(1). С. 13–36. <https://doi.org/10.15330/clid.1.1.13-36>
44. Масол Л. М. Нова українська школа: формування ціннісних орієнтацій учнів засобами мистецтва та літератури. Київ: Генеза, 2018. 248 с.

45. Матвієнко Л. І. Психолого-педагогічні засади формування толерантності у навчальному процесі. Одеса: ОНУ, 2014. С. 85-100.
46. Матвієнко О. С. Толерантність: введення в проблему. Вінниця: ВДАУ, 2006. 40 с.
47. Матієнко О. С. Толерантність: введення в проблему. Вінниця : ВДАУ, 2006. 40 с.
48. Матієнко, О. С. Толерантність починається з учителя. Рідна школа. 2005. № 6. С. 4 – 6.
49. Мірошник С.І. Формування толерантності учнів у вивченні української літератури в закладі загальної середньої освіти. *Народна освіта*. 2019. № 2 (38). С. 112–116 .
50. Міхаліцина Г. Дім для Зозулі. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 48 с.
51. Моран І. В. Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Психологія і педагогіка. 2014. № 26. С. 89 – 92
52. Надрага М., Качак Т. Виховання толерантності засобами дитячої літератури в інклюзивному середовищі НУШ. *Освітня інноватика*. 2025. №8. С. 58-62.
53. Ніця Л. Дві бабусі в незвичайній школі, або Скарб у візку. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2021. 64 с.
54. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Гриневич Л. та інші / за заг. ред. Грищенко М. Київ, 2016. 40 с.
55. Овдійчук Л. Сучасна проза для дітей: жанрово-стильові особливості. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018.
56. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід у сучасній початковій освіті. *Український педагогічний журнал*. 2020. № 2. С. 14–20.
57. Олійко Г. Сукня для Марусі. Київ : Портал, 2020. 32 с.

58. Палько І. М. Толерантність в сучасному суспільстві: соціальний та філософський аспект. Київ: Інтернаука, 2014. С. 27.
59. Пироженко Л. Моральне виховання молодших школярів у контексті сучасної освіти. Харків: Основа, 2015. С. 120-135.
60. Пірен М.І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. URL : <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/06/08.pdf> (дата звернення 07.03.25).
61. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Толерантність як чинник соціально - психологічної адаптації. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. №1. С. 64 - 68.
62. Побірченко Н.С. Василь Сухомлинський: формування дитячої особистості засобами художньої літератури. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 1(42) . С. 5–12.
63. Пометун О. Педагогіка толерантності: теорія і практика. Київ: Вища школа, 2009. С. 45-67.
64. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук. Полтава : ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с.
65. Рівчаченко О. А. Моральна і соціальна толерантність в педагогічній практиці. Київ: Педагогіка, 2018. С. 138.
66. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник. Київ: Генеза, 2019. 432 с.
67. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. І допов. Київ : Академвидав, 2011. 368 с.
68. Сидоренко Т. А. Теорія і методика виховання толерантності в школах. Київ: Вища освіта, 2013. С. 210-220.
69. Синиця І. М. Сучасні підходи до виховання емоційної культури молодших школярів. Київ: Наукова думка, 2011. С. 132-145.
70. Скок А. Г. Модель навчання толерантності. Вісник Чернігівського національного університету. *Психологічні науки*. 2011. № 94. Т 2. С. 162 – 164.

71. Скок А. Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології. Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. Т. 1. Ч. 14.. С. 143-147.
72. Скрипченко О. Толерантність як морально-психологічне явище. Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 27-28 березня 2013. Т. 2. С. 287 – 290.
73. Соловійова Н. Формування толерантної поведінки молодших школярів у процесі вивчення дитячої літератури. *Педагогічні науки*. 2021. № 93. С. 74–80.
74. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори для дітей. Київ: Освіта, 2003. 320 с.
75. Тернопільська, В. І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. К., 2014. №. 82. Част.1. С. 66 – 71.
76. Токмань. Г. Навчання української літератури: розвивати не втрачаючи. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 32–34.
77. Томаржевська І. В. Феномен «толерантність до невизначеності» та його психологічний аналіз. *Психологічний журнал*. 2018. № 1. С. 1 – 10.
78. Ушакова Т. О. Інтерактивні методи навчання в умовах початкової освіти. Київ: Академія, 2017. С. 142-155.
79. Філософський енциклопедичний словник. Толерантність. Київ: Академія, 2002. 642 с.
80. Фріз О. Толерантність і гуманістичні цінності у вихованні молодших школярів. Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2020. №. 15. С. 128–133.

81. Щербакова Н. М. Виховання толерантності школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. *Педагогічні науки*. 2014. № 147 (114). С. 322 – 325.
82. Яланська С. П. Толерантність у педагогічному процесі: Теоретичні засади та практичні рекомендації. Львів: Педагогічна думка, 2016. С. 122.
83. Яланська С. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. №1 (7). С. 100 – 108. 53
84. Ясько Б. А. Толерантність у сучасному суспільстві. Київ. Наукова думка. 2012. 142 с

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА ДЛЯ УЧНІВ 4 КЛАСУ

(анонімна, відповідай щиро)

Інструкція: уважно читай запитання та вибирай відповідь, яка тобі найбільше підходить, або пиши свою власну думку.

Частина 1. Питання з вибором відповіді

1. Чи подобається тобі грати або працювати з учнями, які мають особливі потреби?

- Так
- Іноколи
- Ні

2. Якщо твій однокласник має труднощі з навчанням або рухами, ти допомагаєш йому?

- Завжди допомагаю
- Іноді допомагаю
- Не допомагаю

3. Як ти реагуєш, коли хтось у класі відрізняється від інших (наприклад, має інвалідність чи інші особливості)?

- Я приймаю його таким, який він є
- Іноді мене це дивує або лякає
- Я уникаю спілкування з ним

4. Чи готовий ти навчатися разом з учнями, які можуть потребувати більше уваги вчителя?

- Так, це нормально
- Залежить від ситуації
- Ні, мені це не подобається

5. Що ти робиш, якщо бачиш, що однокласника дразнять або ігнорують через його особливості?

- Зупиняю це і підтримую однокласника

- Не втручаюся
- Приєднуюся до інших

Частина 2. Відкриті питання

6. Розкажи, що для тебе означає слово «толерантність» у нашому класі?
7. Як ти допомагаєш своїм однокласникам, якщо вони відчують труднощі?
8. Що ти відчуваєш, коли граєш або працюєш з дітьми, які відрізняються від тебе?
9. Які правила поведінки в класі допомагають усім почуватися комфортно і безпечно?
10. Що ти б порадив(ла) однокласникам, щоб краще розуміти і поважати один одного?

Частина 3. Ситуаційні запитання

11. Уяви, що твій однокласник з особливими потребами не може виконати завдання. Що ти зробиш?
12. Тобі запропонували вибрати партнера для роботи — тиобираєш однокласника, який потребує допомоги, чи ні? Чому?

❖ **Дякуємо за твої відповіді! Вони дуже важливі для нашого дослідження.**

1. Визначення рівнів толерантності

Для кожної відповіді у частині з вибором відповіді призначаємо бали:

- **Позитивна відповідь (демонструє толерантність)** — 2 бали
- **Середня відповідь (часткова толерантність або сумніви)** — 1 бал
- **Негативна відповідь (немає толерантності)** — 0 балів

Для відкритих та ситуативних питань робимо якісний аналіз (див. нижче).

2. Обчислення сумарного балу

- Підраховуємо бали за всі питання з вибором відповіді.

- Максимальна кількість балів залежить від кількості таких питань (наприклад, 5 питань $\times$ 2 бали = 10).

3. Класифікація рівнів толерантності за сумарним балом

- **Високий рівень:** 80–100% від максимальної суми балів
- **Середній рівень:** 50–79% від максимальної суми балів
- **Низький рівень:** менше 50% від максимальної суми балів

4. Аналіз відкритих питань

- Відповіді аналізують якісно — чи демонструє учень розуміння поняття толерантності, співчуття, готовність допомагати, повагу до інших.
- Відповіді, які містять позитивні висловлювання, наявність емпатії та прийняття різноманітності, оцінюють як ознаки сформованості толерантності.
- Негативні або нейтральні відповіді вказують на можливі складнощі у формуванні толерантності.

5. Аналіз ситуативних питань

- Оцінюється, як учні планують діяти у конкретних інклюзивних ситуаціях: чи проявляють підтримку, чи готові співпрацювати, чи уникатимуть взаємодії.
- Відповіді систематизуються за рівнями (високий — підтримка і співпраця; середній — сумніви або нерішучість; низький — уникання або негативна реакція).

6. Загальна оцінка

- На основі кількісного аналізу та якісного аналізу відкритих і ситуативних відповідей роблять висновок про рівень сформованості толерантності кожного учня.
- Формується загальний портрет класу, визначаються сильні сторони і проблемні зони для подальшої роботи.

Додаток Б

Картка спостереження формування толерантності

Дата: _____

Прізвище, ім'я учня: _____

Спостерігач: _____

1. Когнітивний компонент (знання про толерантність)

- ✓ Розуміє зміст поняття «толерантність»
- ✓ Використовує слова/поняття, пов'язані з повагою, прийняттям
- ✓ Може навести приклади толерантної поведінки

Коментар: _____

2. Емоційно-ціннісний компонент (ставлення до інших)

- ✓ Проявляє співчуття, доброзичливість
- ✓ Виявляє готовність підтримати
- ✓ Спокійно реагує на відмінності (зовнішні, поведінкові, фізичні)
- ✓ Відсутність насмішок або агресивних реплік

Коментар: _____

3. Поведінковий компонент (реальна поведінка)

- ✓ Бере участь у спільних видах діяльності з дітьми, які мають особливості
- ✓ Не уникає співпраці
- ✓ Допомагає при потребі
- ✓ Виконує правила колективної взаємодії

Коментар: _____

4. Комунікативний компонент (взаємодія)

- ✓ Спілкується доброзичливо

- ✓ Слухає думку інших
- ✓ Уникає конфліктів або вміє їх мирно вирішувати
- ✓ Підтримує партнерство

Коментар: _____

✓ **Загальний висновок спостереження:**

Рівень

прояву

толерантності

(позначити):

▣ високий ▣ середній ▣ низький

Додаток В**Фрагмент бесіди після читання твору Оксани Міхаліциної «Дім для зозулі»**

(з метою формування толерантного ставлення в інклюзивному середовищі)

Учитель. Діти, пригадайте, будь ласка, про що цей твір? Які почуття він у вас викликав?

Учень 1. Мені було сумно, бо зозуля спочатку була одна, але потім усі зрозуміли, що їй потрібна допомога.

Учитель. Так, це дуже важливо — помічати тих, кому важко. Як ви думаєте, чому героїня вирішила допомогти зозулі?

Учениця 2. Бо вона побачила, що зозуля не така, як усі, але це не означає, що вона гірша.

Учитель. Чудово. А чи є у нашому класі діти, які мають свої особливості, можливо, потребують трохи більше уваги чи допомоги?

Учень 3. Так, є. Ми стараємося їм допомагати, коли вони не розуміють або їм важко.

Учитель. Це і є прояв толерантності — приймати іншого, навіть якщо він відрізняється від тебе. Як ми можемо показати, що кожен у нашому класі важливий?

Учениця 4. Говорити добрі слова, грати разом, не сміятися, якщо хтось робить щось по-іншому.

Учитель. Саме так. Твір «Дім для зозулі» вчить нас бачити цінність у кожній людині, навіть якщо вона не схожа на нас. Ми всі — частинка одного великого дому, де має бути місце для кожного.

Підсумкове**завдання.**

– Намалюйте свій «дім для зозулі» — місце, де всі почуваються прийнятими, потрібними і захищеними.

– Під малюнком напишіть коротко, що робить ваш дім добрим і толерантним.

Додаток Г

Фрагмент роботи з твором Лариси Ніцой «Дві бабуськи в незвичайній школі, або скарб у візку»

Мета. формування толерантного ставлення до людей з інвалідністю, розвиток емпатії, доброзичливості, взаємоповаги в учнів інклюзивного класу.

Методи. драматизація уривків, рефлексивне обговорення, творчі завдання.

Форма роботи. інтегроване заняття з елементами театралізації.

Вік учасників. учні 4 класу.

Хід роботи

1. Вступна бесіда (Ми проводимо коротке обговорення змісту твору.)

Запитання до дітей.

- Як ви думаєте, чи може людина у візку бути щасливою?
- Що допомагає людям відчувати підтримку і дружбу?
- Чи важливо помічати, коли іншому потрібна допомога?

Учні діляться своїми думками, розповідають про випадки, коли вони допомагали іншим або самі отримували підтримку.

2. Драматизація уривку

Обраний епізод. знайомство дітей із героїнею, яка пересувається на візку.

Ролі.

Бабуся Оля, Бабуся Марія, Учениця Софійка, Хлопчик Петрик, Оповідач.

Фрагмент сценарію.

Оповідач.

У нашу школу прийшла новенька бабуся. Але вона не така, як усі — вона пересувається на візку.

Софійка (здивовано).

А як же вона потрапляє на другий поверх? Там же сходи!

Бабуся Марія (посміхаючись).

Для цього є друзі. Якщо є дружба — то немає перешкод.

Петрик (замислено).

А я думав, що візок — це щось сумне.

Бабуся Оля.

Сумно буває не через візок, а через байдужість людей.

Оповідач.

Діти зрозуміли, що важливо не те, як людина рухається, а те, що вона має добре серце і відкриту душу.

3. Рефлексія після драматизації

Запитання для обговорення.

- Що ви відчували, коли виконували свої ролі?
- Як змінилося ваше ставлення до героїнь після вистави?
- Які почуття викликав епізод про допомогу?
- Чому важливо не соромитися допомагати?

4. Рефлексивні завдання

1. Заверши речення.

- «Я зрозумів(ла), що справжня дружба...»
- «Люди з інвалідністю можуть...»
- «Я хочу, щоб у нашому класі всі...»

2. Намалюй момент із вистави, який тебе найбільше вразив.

3. Напиши короткий лист героїні бабусі Олі, у якому поділися своїми думками після прочитання історії.

Очікуваний результат.

- Учні виявляють розуміння сутності толерантності, емпатії та взаємопідтримки;
- Формується позитивне ставлення до дітей і дорослих з особливими потребами;
- Діти усвідомлюють, що фізичні відмінності не визначають цінність людини.

Додаток Д

**Організація круглого столу за мотивами інклюзивних творів із
ресурсу «Зайчик-нестрибайчик та інші. інклюзивні книжки для дітей»
(Barabooka, 2021)**

Мета. формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, розвиток емпатії, уміння співпереживати, приймати іншого, виховання культури взаємоповаги в інклюзивному середовищі.

Форма роботи. круглий стіл

Тривалість. 35–40 хвилин

Обладнання. тексти творів із добірки «Зайчик-нестрибайчик та інші», картки із запитаннями для дискусії, плакат «Дерево толерантності», кольорові наліпки-листочки.

Хід заходу

1. Вступна частина (5 хв)

Ми розпочали захід із короткої бесіди про те, що кожна людина у світі є унікальною, і саме в цьому полягає її цінність. Дітям було поставлено запитання.

- Чим ми можемо відрізнитися одне від одного?
- Чи можуть ці відмінності заважати дружбі?
- Чому важливо вміти приймати іншого?

Ми звернули увагу учнів на те, що сьогодні вони говоритимуть про важливі речі — доброту, дружбу, взаєморозуміння та підтримку.

2. Основна частина (25 хв)

Учні попередньо ознайомилися з одним із рекомендованих творів — «Зайчик-нестрибайчик» Галини Кирпи, у якому йдеться про маленького зайчика, який не міг стрибати, як усі інші, але мав добре серце та великий талант допомагати іншим.

Ми організували **круглий стіл «Усі ми різні, але рівні»**, у межах якого діти працювали за такими напрямками.

- **Обговорення змісту твору.**

- Чим Зайчик відрізнявся від інших?
- Як поводитися його друзі?
- Хто допоміг йому знайти своє місце у світі?
- Що ми можемо зробити, коли хтось потребує підтримки?

- **Групова вправа “Добрі вчинки”.**

Діти в парах обговорювали ситуації, коли вони могли підтримати когось у класі чи вдома, і розповідали, що при цьому відчували. Ми підкреслювали, що справжня доброта не потребує винагороди, а проявляється у звичайних діях.

- **Створення “Дерева толерантності”.**

Кожен учень отримав кольоровий “листочок”, на якому написав слова, що асоціюються з добротою, дружбою, взаємопідтримкою (“повага”, “допомога”, “щирість”, “розуміння”) і прикріпив його до плаката у вигляді дерева.

3. Рефлексивна частина (10 хв)

Завершальним етапом стала вправа **«Коло вдячності»**.

Діти по черзі висловлювали подяку однокласникам за приємні слова, підтримку або за участь у спільній роботі. Це сприяло розвитку емоційної чутливості, почуття власної значущості та взаємоповаги.

Після завершення ми разом із дітьми дійшли висновку, що різність — це не перешкода, а можливість краще зрозуміти світ і зробити його добрішим.

Очікувані результати.

- діти усвідомлюють цінність людської унікальності;
- зростає рівень емпатії, готовність приймати інших;
- формується позитивна взаємодія між дітьми в інклюзивному середовищі.

